

Discussion on Logic and Nahw in the Modern Period –Three Views on the Relationship between Aristotelian Logic and Arabic Grammar

Bünyamin Aydın^{1,a,*}

¹Department of Arabic Language, Faculty of Theology, Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 14-02-2023

Accepted: 23-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Discussions on the relationship between Aristotelian logic and Arabic grammar were continued by linguists of the modern period as was among the early period linguists. These discussions focused on the purpose and functions of logic and grammar, as well as whether logic was effective in the formation and development of grammar. Discussions about the mentioned effect brought up the concept of the originality of Arabic grammar. This study deals with the discussion of whether Aristotelian logic was effective in the formation of Arabic grammar; and aims to clarify matters such as the existence, if any, the mentioned effect and to what extent it occurred in terms of method and content. In the study, firstly, information will be presented in the historical context of the subject, about the works of Syriac grammar, the first Arabic translations of the logic, the works of Sibawayhi's teachers that have not survived and the grammar schools of Alexandria and Pergamum. Then, the views on the discussion in question will be discussed by taking into account the other works of the authors, by referring to the basic grammar works, Aristotle's logic books and some Aristotle translations made in both the classical and modern periods.

In the discussion of whether Aristotelian logic has an effect on Arabic grammar, the expression "Arabic grammar" refers to al-Kitāb of Sibawayhi and the works produced before him, but which have not survived to the present day, since the problem addressed in the study is whether logic has an effect on the formation of Arabic grammar. There is no discussion about the influence of logic in later periods. In fact, in the debates between Sīrāfī and Mattā, the traces of the objections developed against the logic and the intellectual disputes between the grammarians and the logicians can be followed.

Regarding the formation of the Arabic grammar, the works of Abu'l-Aswad Al-Du'alī and his students are pointed out in the sources. It was stated that the fact of lahn was especially influential in the beginning of these studies, and besides, an intellectual effort to reveal the features of Arabic language and to study the Qur'ān in terms of language was also mentioned. After these basic studies, the prominent names in the period up to the works of Khalīl and Sibawayhi were divided into groups as part of Basra and Kūfa grammar schools. In this context, the debate on whether Aristotelian logic was effective in the formation of these studies has been dealt with by three views in the modern period.

Ibrāhīm Al-Madkūr clearly states that Aristotelian logic has affected Arabic grammar in terms of content and method in the formative period. In order to prove this, after emphasizing the cultural environment in which Arabic grammar birth, he compares Sibawayhi's Al-Kitāb with Aristotle's studies on logic. According to him, combination of various factors, including logic, in the formative period or the fact that Aristotelian logic is effective in determining its direction does not detract from the value of Arabic grammar. 'Abd Al-Rahmān Al-Hāj Sāleh, on the other hand, after referring to the studies published in the West and the Arab world on the discussion, states that the effect of logic on Arabic grammar was seen in later periods and emphasizes that it draws a completely different direction from logic in matters that are shown as examples of the existence of the effect. According to him, the first Arabic grammarian who used Aristotle's words is Al-Rummānī and the effect of philosophy and logic began at the end of the third century (ah.), intensified in the fourth century, and Arab thought lost its originality. 'Abduh Al-Rājihī, on the other hand, after making remarks about the historical process related to Greek grammar schools, works and Syriac grammar and the transfer of logic to Arabic; compares Aristotle's expressions with the expressions of Sibawayhi by quoting from English and early Arabic translations. In the study, three texts in question will be listed according to their publication dates; and the main ideas, opinions and results emphasized in the articles will be discussed by giving different opinions on the same point; and in order to avoid repetitions the names Madkūr, Sāleh and Rājihī will be used to point to the authors.

Keywords: Arabic Language, Aristotelian logic, Arabic grammar, Ibrāhīm Al-Madkūr, 'Abd Al-Rahmān Al-Hāj Sāleh, 'Abduh Al-Rājihī

Modern Dönemde Nahiv-Mantık Tartışması -Aristo Mantığı-Arap Grameri İlişkisi Üzerine Üç Görüş

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 12-02-2023

Kabul: 23-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: June

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Bünyamin Aydın).

ÖZ

Aristo mantığı-Arap grameri ilişkisine dair tartışmalar erken dönem dilcileri arasında yaşandığı gibi modern dönem dilbilimcileri tarafından da sürdürülmüştür. Bu tartışmalar mantık ve nahiv ilimlerinin amaç ve işlevleri etrafında şekillenebildiği gibi mantığın nahvin doğuşunda ve gelişmesinde etkili olup olmadığı konusuna da yoğunlaşmıştır. Sözü edilen etkiye dair tartışmalar nahiv ilminin özgünlüğü kavramını gündeme getirmiştir. Bu çalışma, Aristo mantığının Arap gramerinin doğuşu üzerinde etkili olup olmadığı tartışmasını ele almakta; sözü edilen etkinin varlığı, varsa metot ve muhteva bakımlarından ne düzeyde gerçekleştiği gibi hususları açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Çalışmada konunun tarihsel bağlamına ilişkin olarak Süryânî gramercilerin yaptıkları çalışmalar, mantık külliyyatından Arapçaya yapılan ilk çeviriler, Sıbeveyhi'nin hocalarının günümüze ulaşmayan eserleri ve İskenderiye-Bergama gramer okulları gibi hususlara dair bilgiler verildikten sonra söz konusu tartışmaya ilişkin görüşler, müelliflerin diğer eserleri de göz önüne alınarak temel nahiv eserlerine, Aristo'nun mantık kitaplarına ve gerek klasik gerek modern dönemde yapılmış bazı Aristo çevirilerine müracaat edilmek suretiyle ele alınacaktır.

Aristo mantığının Arap grameri üzerinde etkili olup olmadığı tartışmasında "Arap grameri" ifadesi, Sıbeveyhi'nin el-Kitâb adlı eseriyle ondan önce üretilmiş ancak günümüze ulaşmayan çalışmalara atıfta bulunmaktadır. Zira araştırmada ele alınan problem mantığın nahiv ilminin doğuşu üzerinde etkili olup olmadığı hususudur. Mantığın sonraki dönemlerdeki tesiri konusunda tartışma bulunmamaktadır. Nitekim Ebü'l-Sâid es-Sırrâfi ve Mettâ b. Yûnus gibi isimler arasındaki münazaralarda mantık ilmine karşı geliştirilen itirazların ve nahivcilerle mantıkçılar arasındaki fikrî münakaşaların izleri takip edilebilmektedir.

Nahiv ilminin doğuşuyla ilgili olarak kaynaklarda Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ve öğrencilerinin yaptığı çalışmalara işaret edilir. Bu çalışmaların başlamasında özellikle lahn olgusunun etkili olduğu belirtilmiş, bunun yanında Arap dilinin hususiyetlerinin ortaya konulması ve özellikle Kur'an'ın dil açısından incelenmesine yönelik fikrî bir çabadan da söz edilmiştir. Bu temel çalışmalardan sonra Halîl b. Ahmed ve Sıbeveyhi'nin yetkin eserlerine kadar olan dönemde öne çıkan isimler Basra ve Küfe nahiv ekolleri çerçevesinde tabakalara ayrılmıştır. Bu bağlamda söz konusu çalışmaların ortaya çıkışında Aristo mantığının etkili olup olmadığı tartışması modern dönemde üç görüş etrafında şekillenmiştir.

İbrahim Medkûr, Aristo mantığının Arap gramerini doğuş sürecinde muhteva ve yöntem bakımlarından etkilediğini açıkça belirtir. Bunu delillendirmek için Arap gramerinin ortaya çıktığı kültürel çevreye vurgu yaptıktan sonra Sıbeveyhi'nin el-Kitâb'ı ile Aristo'nun mantığa dair çalışmaları arasında karşılaştırmalar yapar. Ona göre ortaya çıkış sürecinde aralarında mantığın da bulunduğu çeşitli faktörlerin bir araya gelmesi ya da yönünün belirlenmesinde Aristo mantığının etkili olması Arap gramerinin değerini düşürmez. Abdurrahmân el-Hâc Sâlih ise tartışmaya dair Batı'da ve Arap dünyasında yayımlanan çalışmalara atıfta bulunduktan sonra mantığın nahiv üzerindeki tesirinin sonraki dönemlerde görüldüğünü belirterek etkinin varlığına örnek olarak gösterilen hususlarda nahvin mantıktan tamamen farklı bir yön çizdiğini vurgular. Ona göre Aristo'nun lafızlarını kullanan ilk nahivci Rummânî'dir (ö. 384/994) ve felsefeyle mantığın etkisi hicrî üçüncü asrın sonlarında başlamış, dördüncü asırda yoğunlaşmış ve Arap düşüncesi özgünlüğünü yitirmiştir. Abduh er-Râcihi ise Yunan gramerine ilişkin ekoller, eserler, Süryânî grameri ve mantığın Arapçaya aktarılmasına ilişkin tarihsel süreci değerlendirdikten sonra etkinin varlığına dair hususlarda Aristo'nun ifadelerini İngilizce ve erken dönem Arapça çevirilerden aktararak Sıbeveyhi'nin ifadeleriyle karşılaştırır. Çalışmada söz konusu üç yazı yayın tarihlerine göre sıralanarak yazılarda vurgulanan ana fikirler, iddialar ve sonuçlar aynı noktaya ilişkin farklı görüşler bir arada verilmek suretiyle değerlendirilecek; tatvilden kurtulma adına müelliflere işaret etmek üzere Medkûr, Sâlih ve Râcihi isimleri kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Aristo mantığı, Arap grameri, İbrahim Medkûr, Abdurrahmân el-Hâc Sâlih, Abduh er-Râcihi

 bunyaminaydin@kastamonu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-4495-6392> |

Cite: Aydın, Bünyamin. "Discussion on Logic and Nahw in the Modern Period—Three Views on the Relationship between Aristotelian Logic and Arabic Grammar". *Cumhuriyet Theology Journal* 27/1 (June 2023), 30-45. <https://doi.org/10.18505/cuid.1251084>

Atf: Aydın, Bünyamin. "Modern Dönemde Nahiv-Mantık Tartışması -Aristo Mantığı-Arap Grameri İlişkisi Üzerine Üç Görüş". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 30-45. <https://doi.org/10.18505/cuid.1251084>

Giriş

Nahiv ilminin doğuşuyla ilgili olarak kaynaklarda Ebû'l-Esved ed-Düelfî'nin (ö. 69/688) ve öğrencilerinin yaptığı çalışmalara işaret edilir. Bu çalışmaların başlamasında özellikle lahn olgusunun etkili olduğu belirtilmiş, bunun yanında Arap dilinin hususiyetlerinin ortaya konulması ve özellikle Kur'an'ın dil açısından incelenmesine yönelik fikrî bir çabadan da söz edilmiştir. Bu temel çalışmalardan sonra Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhî'nin (ö. 180/796) yetkin eserlerine kadar olan dönemde öne çıkan isimler Basra ve Kûfe nahiv ekolleri çerçevesinde tabakalara ayrılmıştır. Bu bağlamda söz konusu çalışmaların ortaya çıkışında Aristo mantığının etkili olup olmadığı tartışması modern dönemde üç görüş etrafında şekillenmiştir.¹ Araştırmanın konusunu oluşturan bu üç görüşün yer aldığı yazılardan ilki, Mısırlı dilbilimci ve felsefeci İbrahim Medkûr el-Beyyûmî (1902-1996) tarafından Kahire Arap Dili Akademisi'nin 27 Aralık 1948 tarihli kongresinin yedinci oturumunda sunulan ve aynı akademinin yayın organı *Mecelletu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye* dergisinde "Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-'Arabî" başlığıyla yayımlanan yazıdır.² İkinci yazı; Yeni Halilcilik Kuramı ve Arap dilinin söz varlığı gibi projeleriyle tanınan, Arap grameri ve modern dilbilim ekolleri üzerine eserleri bulunan Cezayirli dilbilimci Abdurrahmân el-Hâc Sâlih'in (1928-2017) 1965 yılında "en-Nahvu'l-'Arabî ve Mantıku Aristo" başlığıyla yayınladığı³ ve daha sonra *Mantıku'l-'Arab fi 'Ulûmi'l-Lisân* adlı kitabının⁴ birinci bölümünde yer verdiği yazıdır. Üçüncü yazı ise nahiv ve sarf ilimlerine dair eserleri olan, sosyal bilimler ve dil üzerine çalışmalar yapan Mısırlı dilbilimci Abduh er-Râcihî'nin (1937-2010) *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs* adlı kitabının⁵ "en-Nahvu'l-'Arabî ve Aristo" başlıklı üçüncü bölümüdür.

İbrahim Medkûr, yazısının başlığında önce "Aristo mantığı" ifadesini kullanmıştır. "Arap grameri" ifadesi atıf harfiyle bu ifadeye bağlanmıştır. Bu kullanım tarihsel bir önceliği belirtmenin yanında Medkûr'un mantığın nahiv üzerindeki etkisine dair görüşünü de yansıtmaktadır. Abdurrahmân el-Hâc Sâlih ise yazısının başlığında önce "Arap grameri" ifadesini sonra "Aristo mantığı" ifadesini kullanmıştır. Abdurrahmân el-Hâc Sâlih'e göre Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhî'nin ortaya koydukları çalışmalar Arap gramerinin özgünlüğünü temsil eden çalışmalardır. Râcihî'nin yazısında da Aristo mantığı ifadesi önce yer almaktadır.

Aristo mantığının Arap grameri üzerinde etkili olup olmadığı tartışmasında "Arap grameri" ifadesi Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb* adlı eseriyle ondan önce üretilmiş ancak günümüze ulaşmayan çalışmalara atıfta bulunmaktadır. Zira araştırmada ele alınan problem mantığın nahiv ilminin doğuşu üzerinde etkili olup olmadığı hususudur. Mantığın sonraki dönemlerdeki tesiri konusunda tartışma bulunmamaktadır. Nitekim Ebû Saîd es-Sîrâfî ve Mettâ b. Yûnus gibi isimler arasındaki münazaralarda mantık ilmine karşı geliştirilen itirazların ve nahivcilerle mantıkçılar arasındaki fikrî münakaşaların izleri takip edilebilmektedir.⁶

İbrahim Medkûr, Aristo mantığının Arap gramerini doğuş sürecinde muhteva ve yöntem bakımlarından etkilediğini açıkça belirtir. Bunu delillendirmek için Arap gramerinin ortaya çıktığı kültürel çevreye vurgu yaptıktan sonra Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı ile Aristo'nun mantığa dair çalışmaları arasında karşılaştırmalar yapar. Ona göre ortaya çıkış sürecinde aralarında mantığın da bulunduğu çeşitli faktörlerin bir araya gelmesi ya da yönünün belirlenmesinde Aristo mantığının etkili olması Arap gramerinin değerini düşürmez. Abdurrahmân el-Hâc Sâlih ise tartışmaya dair Batı'da ve Arap dünyasında yayımlanan çalışmalara⁷ atıfta bulunduktan sonra mantığın nahiv üzerindeki tesirinin sonraki dönemlerde görüldüğünü belirterek etkinin varlığına örnek olarak gösterilen hususlarda nahvin mantıktan tamamen farklı bir yön çizdiğini vurgular. Ona göre Aristo'nun lafızlarını kullanan ilk nahivci Rummânî'dir (ö. 384/994) ve felsefeyle mantığın etkisi üçüncü asrın sonlarında başlamış, dördüncü asırda yoğunlaşmış ve Arap düşüncesi özgünlüğünü

¹ Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn* (Kahire: Matbaatu Mustafa Bâbî el-Halebî, 1955), 11; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1968), 11; Ahmet et-Tantâvî, *Neş'etu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât* (Kahire: Dâru'l-Meârif), 16; Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahv ve'd-Delâle* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000), 26; Kenan Demirayak-Selami Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2020).

² İbrahim Medkûr, "Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-'Arabî", *Mecelletu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye* 7 (1953), 338-346.

³ Abdurrahmân el-Hâc Sâlih, "en-Nahvu'l-'Arabî ve Mantıku Aristo", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb bi'l-Cezâir* 1 (1965), 67-86.

⁴ Abdurrahmân el-Hâc Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fi 'Ulûmi'l-Lisân* (Cezayir: el-Muessesetu'l-Vataniyye li'l-Funûni'l-Matba'iyye, 2012), 35-89.

⁵ Abduh er-Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 2008), 61-105.

⁶ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Muânese*, thk. Heysem Halife (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2011), 1/93; Osman Bilen, "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII-XIV (2001), 89-100; Ali Durusoy, "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2004/2), 25-39; Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivcilerle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: İsam, 2009); Hasan Ayık, *Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi* (Köprü Kitap, 2020).

⁷ Aralarında Ignazio Guidi'nin (1844-1935) de zikredildiği söz konusu çalışmalardan bazıları şunlardır: Adalbertus Merx, *Historia artis grammaticae apud Syros* (Leipzig: 1889); T. J. De Boer, *The History of Philosophy in Islam*, translated by Edward R. Jones (London: 1903) 31-35; George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore: 1927); Ilse Lichtenstadter, "Nahw", *Encyclopaedia of Islam* (Leiden: 1936) 3/836-837; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Arabic Literature* (Oxford University Press, 1963); J. B. Fischer, "The Origin of Tripartite Division of Speech in Semitic Grammar", *The Jewish Quarterly Review* 54 (1963), 132-160.

yitirmiştir.⁸ Abduh er-Râcihî ise Yunan gramerine ilişkin ekoller, eserler, Süryânî grameri ve mantığın Arapçaya aktarılmasına ilişkin tarihsel süreci değerlendirdikten sonra etkinin varlığına dair hususlarda Aristo'nun ifadelerini İngilizce ve erken dönem Arapça çevirilerden aktararak Sîbeveyhi'nin ifadeleriyle karşılaştırır. Çalışmada söz konusu üç yazı yayın tarihlerine göre sıralanarak yazılarda vurgulanan ana fikirler, iddialar ve sonuçlar aynı noktaya ilişkin farklı görüşler bir arada verilmek suretiyle değerlendirilecek; tatvilden kurtulma adına müelliflere işaret etmek üzere Medkûr, Sâlih ve Râcihî isimleri kullanılacaktır. Söz konusu üç yazı dikkate alındığında Aristo mantığıyla Arap grameri arasındaki ilişkinin boyutlarını kapsamlı bir şekilde tetkike açmak için “muhteva benzerliği iddiası” ve “yöntem benzerliği iddiası” şeklinde iki ana başlık üzerinden çözümlenmeler yapmak gerekmektedir. Muhteva benzerliği kelime türleriyle cümle kuruluşu konularını, yöntem benzerliği ise kıyas, ta'lîl ve tanım konularını içermektedir. Bu konuların tamamının tek bir çalışmada ele alınması makale sınırlarını aşacağından burada yalnızca kelime türleri konusu ele alınacak, sözü edilen diğer başlıklara dair çözümlenmeler başka bir çalışmaya bırakılacaktır.

1. Tarihsel Bağlam

Arap gramerine yöneltilen eleştirilerin en önemlisi şüphesiz onun Aristo mantığından etkilenmiş olduğudur. Râcihî, yazısına bu cümleyle başlar. Nitekim İbrahim Medkûr'un temel iddiası Aristo mantığının Arap gramerini muhteva ve yöntem bakımlarından etkilediği iddiasıdır. Medkûr, nahiv ilminin ortaya çıkışında etkisi bulunan faktörleri iç ve dış faktörler; diğer bir ifadeyle yerli ve yabancı faktörler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra bunlardan mantığın etkisi üzerinde duracağını belirtir. Ona göre dünya üzerindeki hiçbir dilin grameri Arap grameri kadar yoğun bir biçimde incelenmemiştir. Müslümanların nahiv ilmiyle bu derece ilgilenmeleri şaşırtıcı değildir. Zira nahiv, dinî metinlerin anlaşılması için ihtiyaç duyulan araçların en önemlilerindedir. Dinî ilimlerle uğraşanlar özellikle de ana dili Arapça olmayan ve fasih Arapçayı selîka ile konuşamayan acem ve mevâliler için nahiv öğrenimi zorunlu bir hal almaktadır. Medkûr'a göre nahiv alanında yazılan eserlerin ilki olan *el-Kitâb*'in ortaya çıkışı üzerinde ciddi anlamda düşünülmelidir. Nitekim Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinin, öncesinde hiçbir çalışma bulunmaksızın bu denli yetkin bir surette ortaya çıkışı bilimsel ilerlemenin doğal akışına uygun gözükmemektedir. Dolayısıyla *el-Kitâb*'dan önce mevcut bir ilmî birikim ve bu birikimin beslendiği bir kaynak olmalıdır. Medkûr, bu durumu Arap gramerinin Aristo mantığından etkilendiği yönündeki iddiası için ilk delil olarak sunar ve şöyle der:

“... Söz konusu gerçekler, *el-Kitâb*'in hazırlayıcı öncüller olmadan bu kadar kapsamlı bir şekilde ve aniden ortaya çıkışını açıklamaya yardımcı olabilir. *Tabakâtu'l-Ümem*⁹ sahibini; eski veya yeni ilimlerden herhangi birinde yazılmış kitaplar arasında, astronomide *el-Mecisti*¹⁰, mantıkta *Organon* ve nahivde *el-Kitâb* dışında, yazıldığı ilmin bütün konularını ve inceliklerini kapsayan başka bir kitap bilmediğini söylemeye iten şey de budur.”¹¹

Medkûr'a göre *Tabakâtu'l-Ümem*'in *el-Kitâb* ile ilgili yargısı değerlendirilirken gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır. Buna göre Sîbeveyhi'den önce yazılmış ancak bugün elimizde bulunmayan nahiv kitapları mevcuttur. Sîbeveyhi'nin hocalarından İsa b. Ömer es-Sekâfi (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771), Halîl b. Ahmed¹² (ö. 175/791) ve Yunus b. Habîb (ö. 182/798)'in çalışmaları *el-Kitâb* için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Medkûr, söz konusu zeminin teşekkülünde mütercimlerin Süryânî gramerinden ya da Aristo mantığından aktardıkları gramer çalışmalarının mutlak surette hesaba katılması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin ve hocalarının mantığa ve Yunan gramerine dair eserlerden bir biçimde haberdar olmaları muhtemeldir. Nitekim Aristo'nun mantık kitaplarını henüz İslâm'dan önce dillerine çeviren Süryânî mektebi âlimleri Araplara son derece yakın bir ilmî havzada yaşamaktadır. Nahvin de aralarında bulunduğu İslâmî ilimlerin birçoğunun doğuşunun tercüme hareketleriyle ilişkili olduğunu belirten Medkûr, şu ifadeleri kullanır:

“Aristo'nun ilk üç mantık kitabının (*Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler*) Süryânîler tarafından bilindiği ve İslâmiyet'ten önce Süryânîceye çevrildiği bir gerçektir. Ayrıca bu kitapların Farsçaya tercüme edildiği de rivayet edilmektedir. Her ne kadar bu kitapların Arapçaya Abdullah İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) tarafından Farsçadan mı yoksa oğlu Muhammed tarafından Süryânîceden mi tercüme edildiği tartışmalı bir konu olsa da burada önem arz eden bu

⁸ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 37, 77, 89.

⁹ Aslen Kurtubalı olup kadılık görevini yürüttüğü Tuleytula'da vefat eden Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelûsî (ö. 462/1070). Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtu'l-Ümem*, nşr. Luvîs Şeyho (Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâtûlîkiyye, 1912).

¹⁰ Batlamyus'un (ö. 168 [?]) astronomiye dair *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* olarak anılan eserinin İslâm literatüründeki adı. Bk. Cengiz Aydın, “Batlamyus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/196-199.

¹¹ Medkûr, “Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî”, 341.

¹² Burada Küfeli dilci Ebû Cafer er-Ruâsî'nin (ö. 187/203) Halîl b. Ahmed ile olan haberleşmelerine ve ikili arasındaki kitap alışverişlerine dair rivayetleri de zikretmek gerekir. Ayrıca *el-Kitâb*'in Sîbeveyhi'den ziyade Halîl'in eseri olduğu ve yine *el-Kitâb*'in Sîbeveyhi'ye kadar yazılmış eserlerin bir toplamı olarak ortaya çıktığı ve Sîbeveyhi'deki üçlü kelime taksiminin Arapçaya özgü olmayıp Yunanca ve diğer dillerde de bulunan kaçınılmaz bir ilk önerme olduğu yönündeki görüşler için bk. Ramzi Baalbaki, “Sîbeveyh'in Kitâb'ının Eski Bir Kaynağı Var mıdır?”, çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 292-297; Nihad Mazlum Çetin, “Sîbeveyhi”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 10/582; Soner Gündüzöz, “El-Kitâb'ın Kuramsal Temelleri: Sîbeveyhi'nin Kitabındaki Kodifikasyonun Çözümü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 236.

eserlerin Arapçaya hicrî II. asrın ilk yarısından önce tercüme edilmesidir. Sonuç olarak bu çeviriler Arap dünyasına aktarılan yeni bir zenginliktir ve Sîbeveyhi ya da ondan önce nahiv meseleleriyle uğraşanlar tarafından şüphesiz hak ettiği takdiri görmüştür. Nahivciler ele aldıkları meselelerde her araştırmacının yaptığı gibi bildikleri diğer dillerden ya da bu dillerde yapılan çalışmalardan yararlanmaya gayret etmişlerdir. Bunun yanında Nusaybin medresesinde Süryânî gramerinin vazedilmesi milâdî altıncı asırda yani ilk nahivcilerin yaşadıkları döneme yakın bir zamanda tamamlanmıştır. Bu gramerin Yunan gramerinden ve Aristo mantığından etkilendiği konusunda şüphe yoktur.¹³

Medkûr, daha sonra Süryânî gramerinin vazedicisi kabul edilen Yakûb er-Ruhâvî (ö. 90/708)'nin Araplarca tanındığı ve Huneyn b. İshak (ö. 260/873)¹⁴ gibi mütercimlerin mutlak surette Araplar üzerinde etkili olduğunu belirttiğinden sonra tarihsel süreci ele aldığı kısmı şu ifadelerle sonlandırır:

“Mütercimler Arapça öğrenerek yabancı kitaplardan tercüme yapmaya hicrî ikinci asırda başladılar ve gramer problemleri merkezli bir ortam oluşturdular. Bunda Aristo'nun önemli bir payı vardır. Bu ortamın, bu ortamda yaşayan ve onun maddî manevî gıdasıyla beslenen nahivcilere yaptığı etkiyi görmezden gelmemiz doğru olmaz.”¹⁵

Buraya kadar olan kısımda Medkûr'un ifadelerinde temel olarak dört husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i nahiv alanındaki ilk çalışma değildir; öncesinde hocalarının çalışmaları bulunmaktadır. İkincisi, Aristo'nun mantık kitapları Süryânîceye İslâm'dan önce çevrilmiştir. Üçüncüsü, mantık kitapları Farsçaya Arapçadan önce tercüme edilmiştir. Dördüncüsü, mantık kitaplarının Arapçaya ilk çevirileri, hicrî ikinci asrın birinci yarısından önce Abdullah İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) veya oğlu Muhammed tarafından, yani Huneyn b. İshak'tan önce yapılmıştır. Bu hususlar Medkûr'a göre Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'inin bu denli yetkin bir surette ortaya çıkışını izah etmektedir. Zira ona göre *el-Kitâb* salt bir gramer kitabı değil, ele aldığı konular itibarıyla dönemin tüm dilsel birikimini yansıtan bir eserdir. Hatta *el-Kitâb*'da son derece dikkat çekici bir husus “Farsçadan Alınan Kelimelerde İbdâl Kurallarının Sürekliliği (باب اطراد الإبدال في الفارسية)”¹⁶ şeklinde bir başlık bulunmasıdır.

Sâlih'in yazısına bakıldığında onun Medkûr'un ifadelerinde ön plana çıkan ve yukarıda zikredilen hususlara herhangi bir itirazı görülmez. Nitekim o da Arapçaya yapılan en eski mantık çevirisinin İbnü'l-Mukaffa'ya ait olduğunu vurgular. Ancak Sâlih'in bu bilgiyi yorumlama biçimi Medkûr'dan farklıdır. Ona göre İbnü'l-Mukaffa'nın çevirilerde kullandığı ifadelerin, özellikle de kelime türleri başlığında görüleceği üzere, asıl metinde bulunmayan ve İbnü'l-Mukaffa' tarafından metne eklenen ifadelerin hiçbir surette Sîbeveyhi'de bulunmaması önemli bir noktadır. Sâlih, İbnü'l-Mukaffa'nın Halîl b. Ahmed ile görüştüğüne dair *el-Egânî*'deki rivayeti¹⁷ de güvenilir bulmamaktadır.¹⁸ Râcihî ise doğrudan bir etkinin varlığının ret veya kabulünün tarihsel açıdan zor olduğunu, Arapların Aristo mantığıyla iki şekilde ilişki kurabileceklerini vurguladığı ifadesinde şunları söyler:

“Doğrusu, tarih ilk nahivcilerin Aristo mantığıyla doğrudan ilişki içinde olduklarını destekleyen somut bir veri sunmaz. Nahiv ilminin ortaya çıkış süreciyle ilgili farklı rivayetler vardır. Ancak bu farklılık mantığın döneme hâkim olan ilmî vasattaki varlığını olumsuzlamaz. Aristo'nun kitaplarının erken dönem Arap düşüncesine ne zaman girdiğini kesin bir şekilde bilmiyoruz. Araştırmalarda zikredilen husus Arapların Aristo mantığıyla iki yolla ilişki kurduklarıdır. Birincisi Süryânî gramerilerin ortaya koydukları çalışmalar, ikincisi ise Arapçaya yapılan çeviriler.”¹⁹

Görüldüğü üzere Râcihî, Arapların Aristo mantığıyla doğrudan ilişki içinde olduklarına dair somut veri olmadığını belirtmekte ancak dolaylı bir temasın bulunabileceğini tasrih etmektedir. Bu temasın ilk yolu Süryânî âlimlerinin ortaya koydukları çalışmalar, diğeri de Arapçaya yapılan tercümelere dir. Râcihî, Nusaybin medresesi âlimlerinden ve Yunan grameri Dionysius Thrax'ın²⁰ (ö. M. Ö. 90) *Techne Grammatica* adlı eserini Süryânîce'ye aktaran Yûsuf el-Ehvâzî²¹

¹³ Medkûr, “Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî”, 340.

¹⁴ Medkûr, yazısının bu bölümünde Huneyn b. İshak'ın “Halîl b. Ahmed'in çağdaşı ve arkadaşı olduğu “ (وحنين بن إسحق مترجم آخر) şeklinde bir ifade kullanır. Ancak Medkûr'un muhtemelen İbn Ebî Usaybi'a gibi tarihçilerin Huneyn'in Halîl'den nahiv okuduğu şeklindeki aktarımlarına dayanan bu ifadeleri, Halîl (ö. 175/791) ve Huneyn'in (ö. 260/873) ölüm tarihleri dikkate alındığında mümkün gözükmemektedir. Bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: 1965), 257; Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî* (Bağdat: Matbaatu'z-Zehrâ, 1960), 66; Abdurrahmân Bedevî, “Giriş”, Huneyn b. İshak'ın *Âdâbu'l-Felâsife*'si içinde (Kuveyt: Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1985), 7; Julius Ruska, “Hunayn b. İshâk”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 5/590; Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/377-380. Abdulmun'im el-Hufnî, *Mevsûatu'l-Felsefe ve'l-Felâsife* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1999), 1/548.

¹⁵ Medkûr, “Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî”, 341.

¹⁶ Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osman, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 4/305.

¹⁷ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî*, thk. Semîr Câbir (Beyrut: Dâru'l-Fikr), 20/239.

¹⁸ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 63.

¹⁹ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 62.

²⁰ Dionysius Thrax of Alexandria (M. Ö. 170-90), İskenderiyeli Yunan grameri. Ayrıntılı bilgi için bk. Jean Jallot, “Dionysius Thrax and Hellenistic Language Scholarship”, *Encyclopedia of Language and Linguistics* (Elsevier: 2006), 3/598-600; John Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman (Ankara: TDK Yayınları, 1983); 21; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 1/18; Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu* (İstanbul: Multilingual, 2003), 28; Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları* (Ankara: Onur Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi), 29.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mâcide Muhammed Enver, *Fennu'n-Nahv beyne'l-Yûnâniyye ve's-Süryâniyye Terceme ve Dirâse li Kitâbey Dionysius Thrax ve Yûsuf el-Ehvâzî* (Kahire: 2001), 29.

[Joseph of Ahwaz] (ö. 580) ve Süryânî grameri üzerine Yunan grameri üslubunda ilk kapsamlı çalışmayı ortaya koyan Ya'küb er-Ruhâvî²² [Jacob of Edessa] (ö. 708) gibi isimleri zikrettikten sonra "Deliller Arapların Irak bölgesindeki Süryânî düşüncesiyle temas halinde olduklarını göstermektedir."²³ ifadeleriyle sözünü ettiği temasın birinci şekliyle ilgili görüşünü ortaya koyar. Temasın ikinci şekli olan Arapçaya yapılan çeviriler konusunda ise Râcihî, mantık külliyyatından Arapçaya yapılan ilk çevirilerin İbnü'l-Mukaffa'a aidiyetinin kesin olmadığını şöyle ifade eder:

"Rivayetlerde Abdullah İbnü'l-Mukaffa'ın (ö. 139/756) Aristo'nun mantığa dair *Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Analitikler* adlı üç kitabını Arapçaya tercüme ettiği zikredilmektedir. Paul Kraus²⁴ bu rivayetin doğru olmadığını ve kitapları Abdullah İbnü'l-Mukaffa'ın değil, oğlu Muhammed'in tercüme ettiğini belirtmiş ve bunların Aristo'nun kitaplarının tercümesi olmayıp Aristo'nun kitaplarına yapılan bazı şerhlerin özeti olduğunu ortaya koymuştur."²⁵

Özetle Râcihîye göre rivayetlerin işaret ettiği bilgiler Halîl, Sîbeveyh ve muasırları olan ilk nahivcilerin ellerinde Aristo mantığına ait -Muhammed b. Abdullah b. Mukaffa'ın çevirileri veya Süryânî âlimlerin gramer çalışmalarına yönetsel açıdan muttali oldukları varsayımı dışında- somut bir verinin bulunduğu fikrini desteklememektedir. Ancak bu durum yine de ilk nahivcilerin ellerinde Aristo mantığına dair hiçbir verinin bulunmadığı hükmünü kesin olarak ortaya koymaya yetmeyecektir. Dolayısıyla mantık ve nahiv metinleri arasında bir karşılaştırma yapmaktan başka çare yoktur. En iyi yöntemin böyle bir karşılaştırma olduğunu vurgulayarak tarihsel süreçle ilgili değerlendirmelerine son veren Râcihî, karşılaştırmaya geçmeden önce Medkûr ve Sâlih'in değinmediği bir hususun altını çizer. Buna göre Yunan gramerindeki İskenderiye ve Bergama okullarıyla Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasında benzerlik söz konusudur. Râcihî'ye göre;

"İskenderiye ve Bergama okulları, varlık ve doğadaki hareketlerin dile yansımaları konusunda farklı bakış açılarına sahipti. Bergama Okulu dilcileri tabiatta keşfedilebilecek muttarit kanunların (analogies) bulunmadığı görüşündeydiler. Buna karşın İskenderiyeli dilciler âleme hükmeden muttarit ve değişmez kanunların var olduğu fikrini savunuyorlardı. Onlara göre yıldızların hareketleri ve mevsimlerin sıralanışı gibi örnekler rastgele (anomalus) olamazdı. Bu kuramsal farklılık iki okulun dil çalışmalarındaki yaklaşımları üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Bergama Okulu dilcileri, Revâkiyyûn'un²⁶ vazettiği dilsel ilkelerden etkilenerek, dilde muttarit kurallarının varlığını kabul etmeyen kıyas dışı bir yaklaşım geliştirmişler, rivayetleri olduğu şekliyle ele almışlar ve rivayette yer alan her veriyi esas kabul etmişlerdir. Buna karşın İskenderiyeli dilciler Aristo'nun kıyasa dayalı yaklaşımını benimseyerek sadece muttarit dil kurallarının ön gördüğü rivayetleri kabul etmişlerdir. Her iki okulda da önemli dilciler ortaya çıkmıştır. Bergama'da milattan önce ikinci asırda Crates²⁷ ve İskenderiye'de onun muasırı Thrax bunlar arasındadır."²⁸

Arapların İskenderiye ve Bergama okullarının düşünsel üretimlerinden haberdar olup olmadıkları sorusuna Râcihî, bu konuda Süryânî gramercilerin milâdî altıncı asırda Thrax'ın (ö. M.Ö. 90) gramer kitabını Süryânîceye çevirdikleri bilgisi dışında bir bilgi bulunmadığını belirterek cevap vermektedir. Ancak her halükarda ona göre Kûfe ve Basra nahiv ekolleri üzerinde düşünülürken Bergama ve İskenderiye okulları arasındaki söz konusu görüş ayrılığı gözden kaçırılmamalıdır.

Tarihsel arka plan bu şekilde incelendikten sonra Medkûr'un mantığın nahiv üzerindeki etkisine dair dile getirdiği somut örnekler, Sâlih'in buna karşı itirazları ve Râcihî'nin İngilizce ve Arapça çevirilerden aktarımlar yaparak ortaya koyduğu değerlendirmelere geçilebilir.

2. İstilah ve Muhteva Benzerliği İddiası: Kelime Türleri

Medkûr, mantıkla nahiv arasında muhteva yönünden bir etkilenme olduğunu gösteren hususlara örnek olarak kelime türleri (isim-fiil-harf), kelimelerde cins ve nicelik (tezkiir-te'nîs, ifrâd-tesniye-cem'), cümle kuruluşu (isnâd) ve cümle türlerini (haber-inşâ) zikretmiş ve bunlardan kelime türleriyle cümle kuruluşu konularını ele alacağını belirtmiş ve şöyle demiştir:

"Aristo'nun mantık kitaplarında ele aldığı gramer kurallarıyla, Arap gramerinin bilinen ilk kuralları arasındaki benzerliği ortaya koymak için bunlardan bazılarına hızlıca bir göz atmak istiyoruz. Bunu yaparken bir taraftan *Organon*'a, diğer taraftan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserine bakacağız."²⁹

Medkûr, söz konusu girişten sonra mantıkla nahiv arasında bir ilişki olamayacağı yönündeki muhtemel itiraza şu şekilde cevap vermiştir:

²² Ya'küb er-Ruhâvî'nin söz konusu kitabından yalnızca bazı fragmanlar günümüze ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu'l-Lugavî 'inde'l-Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kutub, 1988), 66.

²³ Râcihî, *en-Nahvu'l-Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 63.

²⁴ Alman şarkiyatçı ve ilimler tarihi uzmanı. Paul Eliezer Kraus (1904-1944). Ayrıntılı bilgi için bk. Hilal Görgün, "Kraus, Paul Eliezer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2002), 26/288-289.

²⁵ Râcihî, *en-Nahvu'l-Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 63; Abdurrahmân Bedevî, *et-Turâsu'l-Yûnânî fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısriyye, 1946), 101-119.

²⁶ Helenistik dönemde ortaya çıkan felsefe okulu, Stoacılar. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Revâkiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2008), 35/24-26.

²⁷ Crates of Mallos. Milattan önce ikinci asırda yaşamış Stoa okuluna mensup Yunan gramerci ve filozof. Francis P. Dinneen, *General Linguistics* (Georgetown University Press, 1995), 138.

²⁸ Râcihî, *en-Nahvu'l-Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 64-65.

²⁹ Medkûr, "Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî", 340.

“Nahivle mantık arasında nasıl bir ilişki olabilir? Dil temelde bir uzlaşımın ibarettir ve bu uzlaşım çoğu kez akıl ve mantık kurallarına aykırıdır. Böyle bir itirazda bulunmak mümkündür. Ancak Aristo mantığının gramere ait temel ilkeleri ihtiva ettiği konusunda tartışma yoktur. Zira Aristo mantık külliyyatının birinci kısmı olan *Kategoriler*'de lafızlara değinmiş, ikinci kısım olan *Önerme*'de (*Peri Hermeneias*) ise cümleleri ele almış ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunlar açıkça grameri ilgilendiren konulardır ve Aristo'nun diğer mantık kitapları da Yunan gramerine ait kurallardan hâli değildir.”³⁰

Medkûr, değerlendirmelerine Aristo'nun *Peri Hermeneias* kitabının girişinde kelimeyi isim ve fiil şeklinde ikiye ayırdığını belirtmekle başlar. Aristo'ya göre isim zamandan bağımsız olarak bir manaya delalet etmekte, fiil ise delalet ettiği mananın yanında zaman bildirmektedir.³¹ Medkûr, daha sonra Aristo'nun bir diğer mantık kitabı olan *Topikler*'de³² üçüncü bir kelime türünden bahsettiğini belirtir ve şöyle der:

“Sibeveyhi'ye baktığımızda onun da kelimeyi *isim, fiil ve harf* olmak üzere üçe ayırdığını ve bunları bazı açılardan Aristo'nun tanımlarına benzer tanımlar yaparak art arda açıkladığını görürüz. Şaşırtıcıdır ki Sibeveyh'in *harf* olarak adlandırdığı kelime türüne Kûfeli nahivciler *edat* adını vermişler ve adeta mantık terimlerini tam anlamıyla korumak istemişlerdir.”³³

Medkûr, Aristo'nun ve Sibeveyhi'nin kelimeyi üçe ayırmaları hususuna, yaptıkları tanımların benzerliğine ve Kûfe nahiv ekolünün kullandığı istilahlara vurgu yapmakta ancak Aristo'nun tanımlarıyla Sibeveyhi'nin ifadeleri arasında bir karşılaştırma yapmamaktadır. Medkûr'un değerlendirmelerinde üç husus dikkat çekmektedir. Birincisi; Aristo önce kelimeleri sonra cümleleri ele almıştır. İkincisi; Aristo kelime için üçlü bir tasnif yapmıştır. Sibeveyhi'nin isim, fiil ve harf için yaptığı tanımlar Aristo'nun yaptığı tanımlara bazı açılardan benzemektedir. Üçüncüsü; Kûfeli nahivciler harf yerine edat terimini kullanarak Aristo'nun istilahlarını devam ettirmişlerdir.

Medkûr'un Aristo'nun önce kelimeleri sonra cümleleri ele aldığı ve *el-Kitâb*'da da böyle bir yöntemin takip edildiği yönündeki ifadeleri vakıya mutabıktır. Nitekim Sibeveyhi kelime türlerini ele aldıktan sonra kitabına mûsned ve mûsnedün ileyh ile devam etmiştir. Daha sonraki nahiv eserlerinde de bu şekilde bir yol izlendiği görülmektedir. Medkûr'un Aristo'nun üçlü bir kelime tasnifi yaptığı yönündeki değerlendirmesi ise eleştiri ve yoruma tabi tutulmuştur. Sâlih ve Râcihî, bu eleştiri ve yorumlarda Aristo'nun ifadelerine, Aristo'nun Yunan şârihlerine, Arapçaya yapılan ilk çevirilere ve geç dönem İngilizce çevirilere müracaat etmişlerdir. Burada ortaya çıkan sorulardan ilki Sibeveyhi'nin üçlü tasnifini Aristo'da bulmanın imkânı, ikincisi ise tanımlar arasında benzerlik bulunup bulunmadığı sorusudur.

2.1. Sibeveyhi'nin Üçlü Tasnifini Aristo'da Bulmak Mümkün mü?

Sâlih'e göre gerek “Aristo'nun üçlü bir tasnif yaptığı “ gerekse “Sibeveyhi'nin Aristo'nun tanımlarına benzer tanımlar yaptığı “ şeklindeki ifadede soru işaretleri vardır. Sâlih, Aristo'nun *Peri Hermeneias* kitabında isim ve fiil için yaptığı tanımları Abdurrahmân Bedevî'nin neşrettiği İshak b. Huneyn çevirisinden şu şekilde aktarır:

الاسم هو لفظة دالة بتواطؤ مجردة من الزمان وليس واحد من أجزائه دالا على انفراده ... وأما الكلمة فهي تدل، مع ما تدل عليه، على زمان وليس واحد من أجزائه يدل على انفراده وهي أبدا دليل ما يقال على غيرها³⁴

(İsim, uzlaşım yoluyla bir manaya delalet eden, zaman bildirmeyen ve parçaları bütünden bağımsız olarak herhangi bir manaya sahip olmayan lafızdır... Fiil sahip olduğu mananın yanında zaman bildirir, parçaları müstakil olarak bir manaya delalet etmez. Fiil kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir.)

Sâlih, Aristo'nun burada yalnızca isim ve fiili tanımladığı hususunun altını çizer. Ona göre “Aristo bu kitapta kelime türlerine ilişkin zikrettiği isim (*onoma*) ve kelime³⁵ (*rhéma*) dışında başka hiçbir şeyden bahsetmez.”³⁶ Sâlih'e göre Aristo ilk Arapça çevirilerde ribât (رباط) adı verilen syndesmos'u üçüncü bir kelime türü olarak zikretmez. *Poetika* kitabında syndesmos ile birlikte bir sözü oluşturan yedi unsurdan bahsedilir ve Sâlih'e göre bu yedi unsur arasında üç değil dört kelime türü vardır. Sâlih, Aristo'nun *Poetika* kitabındaki söz konusu ifadelerini Bedevî'nin neşrettiği Mettâ b. Yûnus (ö. 328/940) çevirisinden şu şekilde aktarır:

عماد المقولة بأسرها وأجزاء الأسطقسات هي هذه: الاقتضاب، الرباط، الفاصلة، الاسم، الكلمة، التصريف، القول³⁷

³⁰ Medkûr, “Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî”, 339-340.

³¹ Aristotle, *The Works of Aristotle*, translated into English, edited by J. A. Smith and W. D. Ross, *Volum I On Interpretation* (Oxford University Press, 1928), 16 a/25, 16 b/25; Aristoteles, *Organon II Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (MEB Yayınları, 1996), 6-7.

³² Medkûr, *Topikler* ya da İslâm dünyasındaki diğer adıyla *Cedel* kitabına atıfta bulunmakta ancak hem Sâlih hem Râcihî, Aristo'nun üçüncü kelime türüyle ilgili açıklamalarının *Poetika* kitabında olduğunu belirtmektedirler. Görebildiğimiz kadarıyla Aristo'nun kelime türleriyle ilgili değerlendirmeleri *Topikler*'de değil *Poetika* adlı kitabındadır.

³³ Medkûr, “Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî”, 340.

³⁴ *Mantıku Aristo*, thk. Abdurrahmân Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1980), 100-101.

³⁵ Arapçaya yapılan ilk tercümelemlerde Aristo'nun ikinci kelime türü olarak zikrettiği *rhéma* teriminin *kelime* (الكلمة) terimiyle karşılandığı görülmektedir.

³⁶ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 49.

³⁷ Aristoteles, *Fi'ş-Şi'r*, çev. Mettâ b. Yûnus, thk. Abdurrahmân Bedevî (Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1953), 126; Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 49-50.

“Sözü oluşturan parçalar, yani en temel öğelerin (stokheion: ustukussât)³⁸ meydana getirdiği unsurlar şunlardır: iktidâb (syllable), ribât (syndesmos), fâsıla (arthron), isim (onoma), kelime (rhéma), tasrif (ptosis), kavil (logos). “

Sâlih'e göre hece anlamındaki “iktidab”, i'râb vecihleri, isim ve fiile dair çekimler ve ismin halleri gibi anlamlara gelen “tasrif” ve cümleye işaret eden “kavil” çıkarıldığında *isim, kelime, ribât* ve *fâsıla* olmak üzere dört kelime türü ortaya çıkmaktadır.³⁹ Metinde ribât ve fâsıla (kendi başına) bir manaya delalet etmeyen kelimeler olarak tanımlanır ve çeşitli bağlaç ve edatlar örnek olarak sunulur.⁴⁰

Özetle Sâlih, Aristo'nun Sibeveyhi'de görüldüğü şekilde “kelime üç türe ayrılır” gibi bir ifade kullanmadığını, farklı yerlerde sözü oluşturan unsurlardan bahsettiğini, bu unsurların nihayetinde dört kelime türü içerdiğini, dolayısıyla da ilk nahivcilerin isim, fiil, harf şeklindeki taksimi Aristo'dan iktibas ettikleri iddiasının gerçeği yansıtmadığını vurgulamaktadır.⁴¹

Aristo'nun üçlü bir kelime tasnifi yapmadığı konusunda Sâlih ile aynı fikri paylaşan Râcihî'ye göre araştırmacılar arasında Aristo'nun kelimeyi isim (onoma), fiil (rhéma) ve râbîta (syndesmoi) olmak üzere üçe ayırdığına dair neredeyse tevâtüren nakledilen bir bilgi mevcuttur; ancak metne bakıldığında Aristo'nun kelime türlerini doğrudan ele almadığı ve bunu bir kural olarak ortaya koyduğunu söylemeye imkân verecek şekilde müstakil bir başlıkta sunmadığı görülmektedir. Aristo isim ve fiil türlerini *Önerme (Peri Hermeneias)* kitabında ele almış, *Retorik* ve *Poetika* kitaplarında ise bunların yanında başka şeylerle birlikte râbîta adı verilen kelime türünden bahsetmiştir. Aristo'dan önce Platon da yalnızca isim ve fiil arasında bir ayırım yapmıştır.⁴²

Râcihî, Aristo'nun ifadelerini eski Arapça çeviriler yanında İngilizce çevirilerinden de aktarmıştır. Buna göre Aristo'nun isim ve fiil için yaptığı tanımların İngilizce çevirileri şu şekildedir:

“By an noun we mean a sound significant by convention, which has no reference to time, and of which no part is significant apart from the rest.”⁴³

(İsim, uzlaşma yoluyla bir manaya delalet eden, zaman bildirmeyen ve parçaları bütünden bağımsız olarak herhangi bir manaya sahip olmayan lafızdır.)

“A verb is that which, in addition to its proper meaning, carries with it the notion of time. No part of it has any independent meaning and it is a sign of something said of something else.”⁴⁴

(Fiil sahip olduğu mananın yanında zaman bildirir, parçaları müstakil olarak bir manaya delalet etmez. Fiil kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir.)

Râcihî, söz konusu tanımları aktardıktan sonra kelimeye ilişkin üçlü tasnifin Aristo'ya nispetinin vakiyadan uzak bir değerlendirme olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Sibeveyhi'nin tasnifinin dolaylı olarak Aristo mantığına dayanabileceğini belirtmekten çekinmez. Ona göre;

“Arap gramerindeki taksimi doğrudan Aristo mantığına dayandıramayız; ancak bu taksimi nahivcilerin Aristo'dan yapılan birtakım nakilleri anlama biçimlerine dayandırabiliriz. Buna şu husus da eklenebilir ki Arap gramerindeki taksim salt akfî bir tasavvur üzerine kuruludur. Bu da özünde Aristo'ya ait bir tasavvurdur.”⁴⁵

Râcihî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır ki nahivciler eğer muttali olsaydılar Yunanca metinlere değil, bunların Süryânîce'den ve Farsça'dan yapılan çevirilerine muttali olmuşlardır. Ayrıca Aristo külliyyatının Yunan dilinde de şerhleri mevcuttur. Yine Râcihî'ye göre araştırmalar İbnü'l-Mukaffâ'a nispet edilen tercümelemlerin doğrudan Aristo'nun kitaplarına değil onun kitaplarına yapılan bazı şerhlerin özeti olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla Râcihî'nin, Sibeveyhi'nin tasnifinin dolaylı olarak Aristo mantığına dayanabileceği yönündeki ifadesiyle bunları kastetmiş olması muhtemeldir.

Râcihî'nin “bu taksimi nahivcilerin Aristo'dan yapılan birtakım nakilleri anlama biçimlerine dayandırabiliriz” şeklindeki ifadesinde yer alan “Aristo'dan yapılan nakiller kısmı” önem kazanmaktadır. Râcihî, üçlü taksimin Aristo'ya nispetinin nedeni kesin olarak bilinemesi de geç dönem nahivcilerinin bu taksimin akfî oluşuna ilişkin değerlendirmelerinin, onun Aristo'ya aidiyetine dair bir zann-ı gâlip oluşturmuş olabileceğini belirtir. Sâlih ise üçlü taksimin Aristo'ya nispeti için somut bir sebep ortaya koyar. Ona göre Aristo'nun üçlü taksim yaptığı şeklindeki ifade ilk olarak Yunan retorikçi Dionysius of Halicarnassus'un (ö. M.Ö. 7) *De Compositione Verborum* adlı kitabında görülür. Halicarnassus, Aristo'nun kelimeyi temelde isim (noun), fiil (verb) ve edat (connevtive) olmak üzere üçe ayırdığını, Aristo'nun takipçilerinin ise bu sayıyı dörde ve beşe kadar çıkardıklarını belirtmiştir.⁴⁶ Sâlih'e göre böyle bir yorumun sebebi Aristo'nun ismi, “manaya delalet eden kelime” ve fiili, “mana ve zamana delalet eden kelime” diye tanımladıktan sonra syndesmos (ribât) ve arthron (fâsıla) için “gayr-i dâl” ifadesini kullanması olabilir. Buradan hareketle Halicarnassus bu ikisini aynı kategoride değerlendirmiş olabilir.⁴⁷ Nitekim benzer bir yaklaşım modern dönem mütercimlerinden Şükrî

³⁸ Abdurrahmân Bedevî en temel öge anlamındaki *ustukus* ile harflerin (letter) kastedildiğini vurgular. Bk. Aristoteles, *Fî's-Şî'r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 126.

³⁹ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 50.

⁴⁰ Bk. Aristotle, *Poetics*, ed. D. W. Lucas (Oxford University Press, 1968), 31-33.

⁴¹ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 75.

⁴² Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 89.

⁴³ Aristotle, *On Interpretation*, 16 a/25.

⁴⁴ Aristotle, *On Interpretation*, 16 b/25.

⁴⁵ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 90.

⁴⁶ Dionysius of Halicarnassus. *On Literary Composition*, çev. W. Ryhs Roberts (London, 1910), 71.

⁴⁷ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 51.

Muhammed el-Ayyâd'ın çevirisinde de mevcuttur. O da bir sözü oluşturan unsurları sıralarken harf (stokheion), hece (syllable), ribât (syndesmos), isim (onoma), fiil (rhéma), tasrif (ptosis) ve cümle (logos) şeklinde bir sıralama yapmış, fâsılayı (arthron) listeye katmamıştır.⁴⁸ Sâlih'in bakış açısıyla harf, hece, çekim ve cümle çıkarıldığında geriye tıpkı Halicarnassus'ta olduğu gibi üç kelime türü (isim, fiil, ribât) kalmaktadır.

Râcihiye göre Aristo "kelime üç türe ayrılır" şeklinde bir ifade kullanmamasına ve sözü oluşturan yedi unsurdan bahsetmiş olmasına rağmen nahivciler üçlü taksimi benimsemişler, hatta geç dönemlerde bunu Aristocu bir yaklaşımla rasyonel temellere oturtmaya çalışmışlar ve bu taksimin dış dünyayla uyumunu göstermeye çalışmışlardır. Nitekim varlıkta zât, hades ve bu ikisi arasındaki bağ olmak üzere üç anlam kategorisi vardır.⁴⁹

Belirtmelidir ki Sâlih'in "Aristo'nun kelime üç türe ayrılır şeklinde bir ifadesi yoktur" şeklindeki vurgusu doğru olmakla birlikte bunun Sîbeveyhi'ye bir biçimde tesir edip etmediği sorusu cevapsız kalmaktadır. Çünkü ortada Halicarnassus'tan gelen Aristo'nun üçlü taksim yaptığı şeklinde bir bilgi bulunmaktadır. Üzerinde düşünüldüğünde Râcihi'nin "bu taksimi nahivcilerin Aristo'dan yapılan birtakım nakilleri anlama biçimlerine dayandırabiliriz" değerlendirmeleri makul gözükmektedir. Bir başka husus Sîbeveyhi'nin harf için verdiği örnekler, harf başlığında görüleceğin üzere, Aristo'daki syndesmos (ribât) ve arthron (fâsıla) için verdiği örnekleri içine almaktadır. Nitekim Aristo'dan yapılan Arapça çevirilerde ribât için **أَمَّا**, fâsıla için **مِنْ أَجْلِ** ve **إِلَّا** gibi örnekler yer almaktadır. Dolayısıyla isim, fiil ve harf tasnifi; Aristo'nun yaklaşımına ve ondan yapılan nakillere uygun gözükmektedir.

Üçlü tasnifin Aristo'ya nispeti meselesini tamamlamadan önce Sâlih'in üzerinde durduğu önemli bir hususa daha dikkat çekmek gerekir. Sâlih'e göre Aristo'dan yapılan en eski çeviriler İbnü'l-Mukaffa'a aittir. İbnü'l-Mukaffa'ın *Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler* kitaplarını Arapçaya tercüme ederek telhis etmiştir. Yalnız bu telhiste dikkat çekici bir bölüm yer alır. Buna göre *Peri Hermeneias*'ın girişinde Aristo yalnızca isim ve fiilden bahsetmesine rağmen İbnü'l-Mukaffa'ın bunlara altı kelime türü daha ilave etmiştir.

Sâlih, bunların İbnü'l-Mukaffa'ın eklemeleri (ikhâm) olduğunu açıkça belirtir (Çizelge/Table 1).

Çizelge 1. İbnü'l-Mukaffa'ın *Peri Hermeneias* metnine eklediği kelime türleri ve verdiği örnekler⁵⁰

Table 1. Types of words that Ibn al-Muqaffa' added to the book *Peri Hermeneias*

Kelime Türleri	Örnekler
Esmâ (الأسماء)	فلان
Hurûf (الحروف) (Aristo'da rhéma. Huneyn'in çevirisinde "kelime", başka çevirilerde "fiil")	يمشي
Cevâmi' (الجوامع)	إذا كان كذا كان كذا
Kavârin (القوارن)	الذي لفلان وإلى فلان
Ebdâl (الأبدال)	أنا، أنت، هو
Luhûk (اللحوق)	لعمري أو لقد
Levâsık (اللواصق)	فلان الكاتب في الدار
Gâyât (الغايات)	فلان الكاتب في الدار

Sâlih, İbnü'l-Mukaffa'ın bu sekiz kelime türünü Yunan gramerine dair ilk kitabı kaleme alan Thrax'tan almış olabileceğini belirtir. Nitekim Thrax'ın *Techne Grammatica* adlı eserinde sekizli bir taksim yer almaktadır. Ancak dikkat edildiğinde İbnü'l-Mukaffa'ın taksiminin Thrax'ın taksimiyle örtüşmediği görülmektedir. Nitekim Thrax'ın taksimi şu şekildedir: İsim (noun), fiil (verb), ortaç (participle), tanımlık (article), zamir (pronoun), edat (preposition), zarf (adverb) ve bağlaç (conjunction).⁵¹ Her halükarda nahivcilerin İbnü'l-Mukaffa'ın telhisinden etkilendikleri konusu Sâlih'e göre şüphelidir. Nitekim;

"Nahivcilerin isim ve fiili İbnü'l-Mukaffa'ın telhisinden –ki İbnü'l-Mukaffa'ın Aristo'nun isim ve fiiline altı kelime türü daha ekleyerek sekizli bir tasnif yapmıştır– aldıklarını farz etsek dahi niçin söz konusu sekizli tasnifi almadıklarını açıklayamayız. Yine bu durum kabul edilse bile bu iki basit kavramdan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı gibi kapsamlı ve kâmil bir eserin nasıl geliştirildiği sorusu cevapsız kalacaktır."⁵²

Görüldüğü üzere aynı durum Medkûr tarafından tesirin varlığına Sâlih tarafından ise yokluğuna delil olarak sunulmaktadır. Medkûr'a göre *el-Kitâb*'ın bu haliyle ortaya çıkışı ilmî, kültürel bir etkileşim ve hazırlık süreci olmaksızın mümkün değildir ve bu süreçte dâhilî faktörlerin yanında dönemin ilmî birikiminde önemli bir yeri olan mantığın Süryânî grameri veya Arapçaya yapılan çeviriler yoluyla etkisi olmuş olmalıdır. Sâlih ise burada yalnızca Aristo'nun kelime türlerine ilişkin ifadelerine odaklanmakta ve bu kısa değerlendirmenin *el-Kitâb*'a kaynaklık etmesinin mümkün olamayacağını vurgulamaktadır.

⁴⁸ Aristoteles, *Kitâbu'ş-Şi'r*, çev. Şükrî Muhammed Ayyâd (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l'Amme, 1993), 108-112.

⁴⁹ Râcihi, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 99-100; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb* (Kahire: Dârü't-Talâî, 2004), 13.

⁵⁰ İbnü'l-Mukaffa', *el-Mantık*, thk. Muhammed Takî Dânişpejûh (Tahran, 1357), 26.

⁵¹ Dionysios Thrax, *Grammar*, translated from the Greek by Thomas Davidson (St. Louis, 1874), 8-15; Râcihi, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 89.

⁵² Sâlih, *Mantiku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 76.

Üçlü tasnifin Aristo'ya nispeti meselesine dair değerlendirmelerden sonra Sîbeveyhi'nin isim, fiil ve harf için yaptığı açıklamaların Aristo'nun tanımlarıyla benzerlik taşıdığı iddiasına bakılabilir.

2.2. Sîbeveyhi'nin Tanımları Aristo'nun Tanımlarıyla Örtüşüyor mu?

Sâlih, Aristo'nun yaptığı tanımları Arapça çevirilerden aktardıktan sonra bunları Sîbeveyhi'nin ifadeleriyle karşılaştırır. Benzer bir yaklaşım İngilizce çeviriler ilavesiyle Râcihî'de de görülür (Çizelge/Table 2).

İsim

Çizelge 2. Aristo'nun isim tanımı ve Sîbeveyhi'nin isimle ilgili ifadeleri

Table 2. Aristotle's definition of the name and Sibawayhi's statements about the name

Aristo'nun isim tanımı	Sîbeveyhi'nin isimle ilgili ifadeleri ⁵³
İshak b. Huneyn çevirisi: الاسم هو لفظة دالة بتواطؤ مجردة من الزمان وليس واحد من أجزائه دالا على انفراده ⁵⁴ "İsim, uzlaşa yoluyla bir manaya delalet eden, zaman bildirmeyen ve parçaları bütünden bağımsız olarak herhangi bir manaya sahip olmayan lafızdır."	الكلمة: اسمٌ، وفِعْلٌ، وحَرْفٌ جاء لمعنى ليس باسم ولا فعل. فالاسم: رجلٌ، وفرسٌ، وحائطٌ. وأما الفعل ... Kelime "isim", "fiil" ve bu ikisi dışında "mana sahibi harf" kısımlarına ayrılır. İsim; adam, at ve duvar gibi kelimelerdir. Fiil ...

Sâlih, Aristo'nun isim tanımını Sîbeveyhi'de bulmanın mümkün olmadığını belirtir. Ona göre Aristo'nun isim tanımındaki uzlaşa, zaman bildirmeme ve cüzlerinin anlamsız oluşu gibi kayıtlar Sîbeveyhi sonrası nahiv eserlerinde görülecektir. Bu da Sâlih'in mantığın nahiv üzerindeki etkisinin sonraki dönemlerde ortaya çıktığı ve nahvin özgün halinden uzaklaştırıldığı şeklindeki iddiasını güçlendirmektedir.

Sîbeveyhi'nin ifadelerinde dikkat çeken ilk husus, onun isim için tanım yapmayı sadece örnekler vermesidir. Burada Medkûr'un iddia ettiği şekilde bir benzerliğin bulunmadığı açıktır. Bununla birlikte Sîbeveyhi'nin seçtiği örneklerin Aristo'nun isimle ilgili tanımlamalarına uygunluk arz ettiği görülür. Zira gerek Sâlih gerekse Râcihî'nin vurguladığı üzere Aristo yalnızca özne durumundaki isimleri isim olarak görür. Aristo'ya göre nesne durumundaki isimler ve diğer isim grupları gerçek anlamda isim değil ismin halleridir. Yine Aristo'ya göre ancak olumlu kullanımlardaki isim, isim olarak adlandırılır. Aristo'nun "İnsan olmayan" ifadesi bir isim değildir.⁵⁵ cümlesinde görüldüğü üzere bir müsemmaye delalet etmek üzere vazedilmemiş "insan olmayan" ifadesi isim olarak kabul edilmez. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin seçtiği adam, at ve duvar örnekleri üç a'yân ismi olarak söz konusu değerlendirmelerle uyumludur.

Sâlih'in benzerlik iddiasını eleştirdiği önemli bir husus daha vardır. Ona göre Sîbeveyhi, ismi açıklarken Aristo'nun açıkça belirttiği şekilde "zaman bildirmeyen" (مجردة عن الزمان) şeklinde bir kayıt düşmemiştir. Hâlbuki aynı ifadeyi Sîbeveyhi'den yıllar sonra farklı nahiv eserlerinde görmek mümkündür.⁵⁶ Sîbeveyhi sonrası dönemde ismin tanımına önce zaman bildirmeme özelliği eklenmiş,⁵⁷ daha sonra ise cüzleri bir manaya delalet etmeme⁵⁸ özelliği de eklenerek Aristo'nun tanımındaki kayıtlar tamamlanmıştır.

Sâlih'in ve Râcihî'nin dikkat çektiği hususlar, mantık ve nahiv disiplinlerinde ismin ele alınış biçimindeki farklılığı vurgulayan hususlardır. Râcihî, bu konuda şu ifadeleri kullanır:

"Açıkça görüldüğü üzere Aristo'nun ismi ele alış biçimi, ilk nahivcilerin eserlerinde görülmez. Her ne kadar İbnü's-Serrâc [ö. 316/929] "bildirimin konusu olabilen kelime" (ما جاز أن يُخبر عنه) şeklindeki kaydıyla Aristo'nun yalnızca özne durumundaki isimleri göz önüne alan tanımına yaklaşmış olsa da gerek Sîbeveyh gerekse sonraki nahivciler ismi betimleyici bir yaklaşımla ele almışlar ve ismin dilsel kullanımındaki örneklerini araştırma konusu yapmışlardır."⁵⁹

Özetle hem Sâlih hem Râcihî, zamana delalet etmeme ve sadece özne durumundaki isimlerin isim olarak kabul edilmesi hususlarının Sîbeveyhi'de görülmediğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte Medkûr'un benzerlik iddiası şu açıdan değerlendirilebilir ki Sîbeveyhi isim için zaman unsuruna değinmemiş⁶⁰ ancak fiili tanımlarken "zaman bildirme"

⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

⁵⁴ *Mantıku Aristo*, thk. Abdurrahmân Bedevî, 100.

⁵⁵ "The expression *not-man* is not a noun." Bk. Aristotle, *On Interpretation*, 16 a/25. İshak b. Huneyn çevirisinde aynı cümle (وأما) قولنا - لا إنسان - فليس باسم şeklinde geçer. Bk. *Mantıku Aristo*, thk. Abdurrahmân Bedevî, 101.

⁵⁶ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 66.

⁵⁷ Örnek olarak bk. Ebû Saîd es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, thk. Ramazan Abdu'ttevvâb vd. (Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2008), 1/53; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, thk. Ahmed es-Seyyid-İsmail Abdulcevâd (Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye), 1/49.

⁵⁸ İbn Hişâm, *Katru'n-Nedâ*, el-Mektebetu'l-Asriyye (Beirut), 11.

⁵⁹ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 90.

⁶⁰ Bazı geç dönem nahiv kitaplarında Sîbeveyhi'nin isim için tanım yapmaması üzerinde durulmuş ve kelimeyi üçe ayırdıktan sonra ismi tanımlamadan sadece örneklerle açıklaması, aslında ismin, isim türü altında değerlendirilen bütün kelimeleri kapsayacak bir tanımının olmadığı, bu yüzden de Sîbeveyh'in bu konuda örneklerle yetindiği şeklinde yorumlanmış ve Sîbeveyhi'nin, ismin tanımını onu fiil ve harften ayırmak suretiyle yaptığı belirtilmiştir. Bk. Ebû Muhammed el-Batalyevsî, *Kitabu'l-Halel fî İslâhi'l-Halel min Kitabi'l-Cumel*, thk. Saîd Abdulkerim Seûdî, 65; Ebû'l-Berekât el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Behcet el-Beytar (Dimaşk: el-Mecmeu'l-İlmî), 10.

özelliğini vurgulamış, böylece iki kelime türü arasındaki temel farka işaret etmiştir. Bir başka açıdan Râcihî'ye göre Sîbeveyhi'nin isim için kullandığı adam, at ve duvar gibi örnekler Aristo'nun yazılarından çok da uzak değildir. Râcihî, insan ve at kelimelerini Aristo'nun örneklerinde sürekli olarak kullandığına⁶¹ dikkat çekmektedir. Aristo'nun ifadelerinde özne durumunda olmayan isimlerin isim olarak kabul edilmeyişi göz önünde alındığında burada "bir kelime türü" olarak isimden ziyade "cümlelerin bir ögesi" olarak isimden yani öznenen söz edildiğini söylemek de mümkün gözükmemektedir. Nitekim benzer bir yaklaşım "Fiil, kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir."⁶² ifadesinde görüleceği üzere fiil/yüklem konusunda da gözlemlenmektedir (Çizelge/Table 3).

Fiil

Çizelge 3. Aristo'nun fiil tanımı ve Sîbeveyhi'nin fiille ilgili ifadeleri

Table 3. Aristotle's definition of the verb and Sibawayhi's statements about the verb

Aristo'nun fiil tanımı	Sîbeveyhi'nin fiille ilgili ifadeleri
İshak b. Huneyn çevirisi: وأما الكلمة فهي تدل، مع ما تدل عليه، على زمان وليس واحد من أجزائه يدل على انفراده وهي أبدا دليل ما يقال على غيرها ⁶³	وأما الفعل فأمثلة أخذت من لفظ أحداث الأسماء، وبُنيث لما مضى، ولما يكون ولم يقع، وما هو كائن لم يقطع ⁶⁴ الأسماء المحدث عنها والأمثلة دليلاً على ما مضى وما لم يمض من المحدث به ⁶⁵
Fiil sahip olduğu mananın yanında zaman bildirir, parçaları müstakil olarak bir manaya delalet etmez. Fiil, kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir. "	Fiil, hades lafızlarından (mastar) alınan ve geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman için kullanılan örneklerdir. İsim, hakkında bildirimde bulunulan [şey]dir. [Bahsettiğimiz] örnekler ise kendisiyle bildirimde bulunulan mâzî ve muzârî [şeyleri] gösterirler.

Aristo'nun fiil tanımında ve devamındaki açıklamalarında temelde iki husus söz konusudur. Birincisi, fiil kendisiyle bildirimde bulunulan kelimedir. İkincisi ise fiil şimdiki zamanla sınırlıdır. Geçmiş ve gelecek zamanlı fiiller bu anlamda fiil değil fiilin çekimleri olarak görülür. Sâlih, Aristo'nun ifadeleriyle Sîbeveyhi'nin ifadelerini karşılaştırdıktan sonra *el-Kitâb*'in tasavvurunun Aristo'nun tasavvurundan çok uzak olduğunu belirtir. Buna göre Sîbeveyhi Aristo'da olduğu gibi mantıksal mülâhazalara yönelmez. Örneğin Sîbeveyhi'de isim, "hakkında bildirimde bulunulan (muahdes anh)"; fiil ise "kendisiyle bildirimde bulunulan (muahdes bih)"⁶⁶ olarak ifade edilir. Burada salt dilsel bir bakış açısı söz konusudur ve mütekellim, muhatap, bildirişim gibi dilsel unsurlar göz önüne alınır. Aristo'da olduğu gibi arazın cevhere yüklenmesi şeklinde bir düşünce tarzı yoktur. Düşünce tarzındaki bu farklılık dışında Aristo'nun rhéma dediği şeyle nahivdeki fiil de örtüşmemektedir. Zira Aristo şimdiki zamana delalet etmeyen kelimeleri fiil saymamaktadır. *el-Kitâb*'da ise fiilin geçmiş, gelecek ve şimdiki zamana ait sıygaları, emir ve nehiy sıygaları incelenmektedir.⁶⁷

Aristo, ismi özne durumundaki isimlerle sınırlandırdığı gibi fiili de şimdiki zamana delalet eden fiillerle sınırlandırmıştır. Dolayısıyla Râcihî'ye göre de Sîbeveyhi'nin yaklaşımı Aristo'nun yaklaşımından farklıdır. Râcihî, Aristo'nun "Hastaydı", "hasta olacak" gibi ifadeler fiil değil fiile ait çekimlerdir."⁶⁸ ifadelerini aktardıktan sonra şunları söyler:

"Sîbeveyh'in fiille ilgili yaklaşımı Aristo'nun yaklaşımından farklıdır. Zira Sîbeveyh'in yaklaşımı Arap dilinde kullanılan sıygalar üzerine kuruludur ve bu yaklaşımda fiil şimdiki zamanla sınırlandırılmaz."⁶⁹

Sîbeveyhi'nin fiille ilgili yaklaşımının zaman kavramına dayandığı açıktır. Nitekim tanımında geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman ifadeleri özellikle belirtilerek fiilin temel ayırt edici özelliği vurgulanmıştır. Tanımdaki *hades isimlerinden (masdar) alınan*⁷⁰ örnekler ifadesi ise fiilin diğer özelliğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle Sîbeveyhi'nin fiille ilgili olarak hades ve zaman kavramlarına vurgu yapması Aristo'nun bir "mana" ve bu mananın yanında "zaman" bildiren kelime" ifadeleriyle uyduğu söylenebilir. Yine Sâlih'in Sîbeveyhi'den fiil için aktardığı "kendisiyle haber verilen (el-muahdes bih)" ifadesiyle Aristo'nun; "Fiil, kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir."⁷¹ ifadesi arasında da bir örtüşmeden söz edilebilir. Dolayısıyla Sîbeveyhi sonrası nahiv kitaplarında görülen; "Fiil, yüklem olarak kullanılan

⁶¹ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 93.

⁶² Aristotle, *On Interpretation*, 16 b/25.

⁶³ *Mantıku Aristo*, 101.

⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

⁶⁷ Sâlih, *Mantıku'l-'Arab fî 'Ulûmi'l-Lisân*, 63-64, 76.

⁶⁸ "He was healthy, he will be healthy are not verbs but tenses of a verb." Aristotle, *On Interpretation*, 16 b/25.

⁶⁹ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 97.

⁷⁰ İbn Fâris, Sîbeveyhi'nin bu ifade üzerinden eleştirildiğini belirtir. Çünkü لَيْسَ وِعْتَى وِغَمٌ gibi kelimeler, mastardan (hades isimlerinden) alınmadıkları halde Sîbeveyhi tarafından da fiil olarak kabul edilmiştir. Bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ' (Beirut: Mektebetu'l-Meârif, 1993), 86.

⁷¹ Aristotle, *On Interpretation*, 16 b/25.

kelimedir ve bildirim konusu olamaz.”⁷² şeklindeki yaklaşımın Sıbeveyhi’de isim, “hakkında bilgi verilen (muhaddes anh)”; fiil ise “kendisiyle bilgi verilen (muhaddes bih) şeklinde öz olarak bulunduğunu söylemek mümkündür. Fiilin delalet ettiği zaman konusunda ise Aristo ile Sıbeveyhi arasında bariz bir farklılık söz konusudur.

Harf

Aristo, Arapça yapılan ilk çevirilerde *ribât* adı verilen ve nahiv eserlerindeki harf türüne karşılık geldiği düşünülen kelime türünü (syndesmos), *Peri Hermeneias* kitabında isim (onoma) ve fiil (rhéma) ile birlikte değil *Poetika* kitabında sözü oluşturan parçaları zikrederken ele almıştır.⁷³ Sâlih’in Abdurrahmân Bedevî’nin neşrettiği Mettâ b. Yûnus çevirisinden aktarımla sözü oluşturan unsurlar şu şekildedir:

عماد المقولة بأسرها وأجزاء الأسطقتات هي هذه: الاقتضاب، الرباط، الفاصلة، الاسم، الكلمة، التصريف، القول⁷⁴

“Sözü oluşturan parçalar, yani en temel öğelerin (stokheion: ustukussât) meydana getirdiği unsurlar şunlardır: iktidâb (syllable), ribât (syndesmos), fâsıla (arthron), isim (onoma), kelime (rhéma), tasrif (ptosis), kavî (logos).”

Poetika’nın Yunanca aslından yapılan Arapça, İngilizce ve Türkçe çevirilerde söz konusu unsurlar birinci sırada “en temel öge” anlamındaki stokheion (harf) ziyadesiyle sekiz olarak görülmektedir. Mettâ b. Yûnus’un çevirisinde birinci sıradaki bu unsur yer almaz ancak giriş cümlesinde geçer. *Poetika* üzerine yapılan modern dönem Arapça çalışmalarda Mettâ’nın Süryânîce’den yaptığı çeviriyle Yunanca asıl metin arasında yer yer büyük farklar olduğu,⁷⁵ Mettâ’nın çevirisindeki hataların bir kısmının Süryânî mütercime bir kısmının Mettâ’ya ait olabileceği,⁷⁶ Mettâ’nın kitabın mazmununu kavramamış olduğu ve gerek tercüme gerekse Arapça ifade gücü bakımından çevirinin eksik olduğu⁷⁷ şeklinde değerlendirmeler yer almaktadır. Ancak Abdurrahmân Bedevî, Mettâ’nın kullandığı *ustukus* (أستقص) kelimesinin Yunanca metindeki *stokheion* (στοιχείον) olduğunu ve bununla en temel öge anlamındaki harfin kastedildiğini vurgular.⁷⁸ *Poetika*’nın Arapça, İngilizce ve Türkçe çevirilerindeki ilgili kısım şu şekilde bir tabloyla gösterilebilir (Çizelge/Table 4).

Çizelge 4. Poetika’nın Arapça, İngilizce ve Türkçe çevirilerindeki ilgili kısım

Table 4. The relevant part in the Arabic, English and Turkish translations of the book of Poetics

	1	2	3	4	5	6	7	8
Yunanca metin ⁷⁹	(στοιχείον)	(συλλαβή)	(σύνδεσμος)	(άρθρον)	(όνωμα)	(ρήμα)	(πτώσεις)	(λόγος)
	stokheion	syllable	syndesmos	arthron	onoma	rhéma	ptosis	logos
Mettâ b. Yûnus ⁸⁰	-	الاقتضاب	الرباط	الفاصلة	الاسم	الكلمة	التصريف	القول
Ingram Bywater ⁸¹	letter	syllable	conjunction	article	noun	verb	case	speech
Abdurrahmân Bedevî ⁸²	الحرف الهجائي	المقطع	الرباط	الأداة	الاسم	الفعل	التصريف	القول
D. W. Lucas ⁸³	element	syllable	connective	joint	noun	predicate	case	meaningful group of words
İbrahim Hamâde ⁸⁴	الحرف الهجائي	المقطع	أداة الربط	أداة الوصل	الاسم	الفعل	التصريف	العبارة أو الجملة
Jonathan Barnes ⁸⁵	letter	syllable	conjunction	article	noun	verb	case	speech
Şükrî Muhammed Ayyâd ⁸⁶	الحرف	المقطع	الرباط	-	الاسم	الفعل	التصريف	الكلام
İsmail Tunali ⁸⁷	harf	hece	bağlaç	tanım edati	isim	fiil	hâl, çekim	cümle
Samih Rifat ⁸⁸	öge	hece	bağlaç	tanımlık	ad	eylem	Bükün	önerme
Ari Çokona ⁸⁹	harf	hece	bağlaç	tanımlık	ad	fiil	çekim	söz

⁷² İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetlî (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1988), 1/37.

⁷³ Aristotle, *Poetics*, trans. Ingram Bywater (Oxford University Press, 1920), 22 b.

⁷⁴ Aristoteles, *Fi’ş-Şi’r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 126; Sâlih, *Mantiku’l-‘Arab fi ‘Ulûmi’l-Lisân*, 49-50.

⁷⁵ Şükrî Muhammed Ayyâd, “Giriş”, *Kitâbu Aristoteles fi’ş-Şi’r* içinde (Kahire: el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l’Amme li’l-Kitâb, 1993), 5.

⁷⁶ Şükrî Muhammed Ayyâd, “Giriş”, 8.

⁷⁷ İbrahim Hamâde, “Giriş”, Aristo’nun *Fennu’ş-Şi’r*’i içinde (Kahire: Mektebetu’l-Anglo el-Misriyye), 45.

⁷⁸ Aristoteles, *Fi’ş-Şi’r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 126.

⁷⁹ Aristotle, *Poetics*, ed. D. W. Lucas, 31-33.

⁸⁰ Aristoteles, *Fi’ş-Şi’r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 126.

⁸¹ Aristotle, *Poetics*, trans. Ingram Bywater, 22 b.

⁸² Aristoteles, *Fi’ş-Şi’r*, çev. Abdurrahmân Bedevî (Kahire: Mektebetu’n-Nahdati’l-Misriyye, 1953), 55.

⁸³ D. W. Lucas, “Commentary”, *Poetics* içinde, ed. D. W. Lucas (Oxford University Press, 1968), 199-203.

⁸⁴ Aristo, *Fennu’ş-Şi’r*, çev. İbrahim Hamâde (Kahire: Mektebetu’l-Anglo el-Misriyye, 1983), 180-182.

⁸⁵ *The Complete of Aristotle*, edited by Jonathan Barnes (Princeton University Press, 1984), 2/2331.

⁸⁶ Aristoteles, *Kitâbu’ş-Şi’r*, çev. Şükrî Muhammed Ayyâd, 108-112.

⁸⁷ Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunali (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), 56.

⁸⁸ Aristoteles, *Poetika*, çev. Samih Rifat (İstanbul: Can Yayınları, 2007), 62.

⁸⁹ Aristoteles, *Poetika*, çev. Ari Çokona (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 62.

Lucas'ın Yunanca aslıyla birlikte yayınladığı Poetika metninde Aristo, sözü oluşturan unsurları giriş cümlesinde stoikheion, syllable, syndesmos, onoma, rhéma, arthron, ptosis ve logos" şeklinde sıraladıktan sonra giriş cümlesinin devamındaki açıklama kısmında stoikheion, syllable, syndesmos, arthron, onoma, rhéma, ptosis ve logos şeklinde bir sıra takip etmektedir. Lucas metinde basitten karmaşığa yani harften heceye, heceden anlamsız kelimelere, sonra kelimelere ve oradan kelime gruplarına doğru bir sıra takip edildiğini, dolayısıyla anlamsız kelimeler grubunda yer alan arthron'un Aristo'nun açıklama bölümünde yaptığı gibi giriş cümlesinde de dördüncü sırada yani syndesmos'tan sonra gelmesinin uygun olacağını belirtir. Yine Lucas arthron terimini bugünkü anlamıyla article olarak çevirmenin ve Aristo'nun bununla tam olarak neyi kastettiğini söylemenin mümkün olmadığını belirttikten sonra Halicarnassus gibi kelimeyi isim (onoma), fiil (rhéma) ve bağlaç (syndesmos) olmak üzere üçe ayıran yorumculara da atıf yaparak bazı erken dönem Aristo yorumcularının arthron'u tanımlamayı reddettiklerini ve listeden çıkardıklarını belirtmiştir. Benzer bir değerlendirme yapan Samih Rifat da metnin dilbilgisinin emekleme çağında yazılmış bir metin olduğunu ve kaynakların buradaki terimlerin Yunanca için bile yeterince belirli ve oturmuş olmadığını söylediğini ifade etmiştir. Lucas'ın değerlendirmeleri neticesinde metinde yer alan unsurlar basitten mürekkebe doğru şu şekilde gruplandırılabilir (Çizelge/Table 5).

Çizelge 5. Kelimeler, kelimeden büyük ve küçük birimler

Table 5. Word, and units greater than and less the word

Kelimeden küçük unsurlar	Kelimeler	Kelimeden büyük unsurlar
Stoikheion, Syllable (öge, harf), (hece)	Sydesmos, Onoma, Rhéma (ribât), (isim), (fiil)	Ptosis, Logos (tasrif), (söz)

Üçlü kelime tasnifinin Aristo'ya nispeti başlığında değinildiği üzere Aristo'nun isim, fiil ve edat şeklinde üçlü bir taksim yaptığı ifadesi ilk olarak Yunan gramerci Dionysius of Halicarnassus'ta görülmektedir.⁹⁰ Sâlih'e göre böyle bir yorumun sebebi Aristo'nun ismi (onoma) "manaya delalet eden kelime" ve fiili (rhéma) "mana ve zamana delalet eden kelime" diye tanımladıktan sonra syndesmos ve arthron için "gayr-i dâl" ifadesini kullanmış olması olabilir. Buradan hareketle Halicarnassus bu ikisini aynı kategoride değerlendirmiş gözükmektedir.⁹¹ Benzer bir yaklaşım modern dönem mütercimlerinden Şükrî Muhammed el-Ayyâd'ın çevirisinde de görülmektedir. Ayyâd sözü oluşturan unsurları sıralarken tabloda görüldüğü üzere harf, hece, bağlaç, isim, fiil, çekim ve cümle şeklinde bir sıralama yapmıştır. Sâlih'in bakış açısıyla kelimeden küçük olan harf (stoikheion) ve hece (syllable) ile kelimeden büyük olan çekim (ptosis) ve söz (logos) çıkarıldığında geriye kelime türü olarak bağlaç/edat (syndesmos), isim (onoma) ve fiil (rhéma) kalmaktadır. Yine modern dönem mütercimlerinden Hamâde'nin üçüncü ve dördüncü sıradaki kelime türlerini (syndesmos ve arthron) edat ortak başlığıyla ele alması⁹² da benzer bir yaklaşımın neticesi olarak ortaya çıkmış gözükmektedir. Konuyla ilgili olarak Râcihi, "Öyle görünüyor ki Mettâ'nın çevirisindeki ribât ve fâsıla terimleri Aristo'nun metnindeki syndesmos terimine dâhildirler."⁹³ ifadesini kullanmıştır.

Aristo'nun syndesmos ve arthron için yaptığı açıklamalar ve verdiği örneklerin Arapça/İngilizce çevirilerinde ciddi farklılıklar bulunduğunu belirtmek gerekir. Lucas'ın belirttiği üzere Aristo'nun tam olarak ne kastettiği anlaşılammış gözükmektedir. Mettâ b. Yûnus'un çevirisindeki bu kısım Abdurrahmân Bedevî'nin çevirisiyle ve yine İngilizce çevirilerle karşılaştırıldığında özet kabiledendir. Mettâ ribât için مَّا، fâsıla için مِنْ أَجْلِ ve إِلا gibi örnekler aktarıırken⁹⁴ Bedevî ribât başlığında Yunancasını zikrettiği μεν (men), δε (de), τοι (toi) ve δε (de) kelimelerini حَقًّا في الواقع ve أَجْلٌ şeklinde çevirmiş, edat başlığında yine Yunancasını verdiği αμφι (amphi) ve περι (peri) örneklerini çevirmemiştir.⁹⁵ İfadelerin ve örneklerin gerek yeri ve sayısı gerekse çevirileri konusundaki farklılık diğer Arapça çevirilerde ve İngilizce çevirilerde de görülmektedir. Nitekim bazı çevirilerde syndesmos başlığı altında zikredilen αμφι (amphi) ve περι (peri) örnekleri bazı çevirilerde arthron başlığı altında verilmiştir.⁹⁶ Özetle Aristo'nun syndesmos ve arthron terimlerinin birbirinden tam olarak ayırt edilmesi neredeyse mümkün gözükmemektedir.

Mettâ b. Yûnus'un çevirisi şu şekildedir:

فأما الرباط فهو صوت مركب غير مدلول بمنزلة "أما" ... وأما الفاصلة فهي صوت مركب غير مدلول ... بمنزلة "ع" أو "من أجل" أو "إلا"...

(Ribât anlam sahibi olmayan mürekkep bir ses bütünüdür, مَّا gibi. Fâsıla anlam sahibi olmayan mürekkep bir ses bütünüdür, مِنْ أَجْلِ ve إِلا gibi.)

Sîbeveyhi'nin ifadeleri ise şöyledir:

الكلم: اسم، وفِعْلٌ، وخَزَفٌ جاء لمعنى ليس باسم ولا فعل... وأما ما جاء لمعنى وليس باسم ولا فعل فنحو نَمَّ، وسَوَّف، وواو القسم ولام الإضافة،

ونحوها⁹⁸

⁹⁰ Dionysius of Halicarnassus. *On Literary Composition*, 71.

⁹¹ Sâlih, *Mantiku'l-'Arab fi 'Ulûmi'l-Lisân*, 51.

⁹² Aristo, *Fennu's-Şî'r*, çev. İbrahim Hamâde, 181.

⁹³ Râcihi, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 98.

⁹⁴ Aristoteles, *Fi's-Şî'r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 127.

⁹⁵ Aristoteles, *Fi's-Şî'r*, çev. Abdurrahmân Bedevî, 56.

⁹⁶ Aristotle, *Poetics*, trans. Ingram Bywater, 23 a; *The Complete of Aristotle*, edited by Jonathan Barnes, Volume 2, 2331.

⁹⁷ Aristoteles, *Fi's-Şî'r*, çev. Mettâ b. Yûnus, 127.

⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

(Kelime isim, fiil ve bu ikisi dışında mana sahibi harf kısımlarına ayrılır... İsim ve fiil olmayıp bir manaya delalet eden kelimeler ise örneğin مُمْ، سُؤْفَ، وَ ve لِ gibi harflerdir.)

Sâlih'in üzerinde özellikle durduğu bir husus Aristo'nun syndesmos ve arthron için "bir manaya delalet etmeyen" "non-significant" (عَيْزٌ مَذْلُولٌ) ifadesini kullanmasıdır. Sîbeveyhi'de ise harf "bir manaya delalet eden" (حَرْفٌ جَاءَ لِمَعْنَى) lafızdır.⁹⁹ Bununla birlikte harfin sahip olduğu anlamın isim ve fiilden farkı olduğu ve harfin ancak isim ve fiillerle birlikte kullanılabilirdiği hususunun gerek syndesmos gerekse harf için ortak olduğu açıktır. Aslında Aristo'nun syndesmos ve arthron için verdiği örnekler Arapça, İngilizce ve Türkçe çevirilerden takip edildiğinde Sîbeveyhi'deki harfin bunları kapsadığı kolaylıkla söylenebilir. Nitekim Râcihî, bu noktaya dikkat çekmiş ve Sâlih'ten farklı bir yorum getirerek Mettâ'nın çevirisindeki ribât ve fâsıla terimlerinin Aristo'nun metnindeki syndesmos terimine dâhil olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ *Poetika*'nın İngilizce tercüme ve şerhlerinde de "conjunction", "connecting word" veya "connective" olarak yer alan syndesmos (σύνδεσμος) kelimesi isim ve fiil dışında bağlaç/edat görevi gören kelimeler olarak anlaşılmıştır.¹⁰¹ Bu da Râcihî'nin söz konusu değerlendirmesiyle aynı yönde bir değerlendirme olarak Halicarnassus'un Aristo'ya atfettiği üçlü taksimi desteklemektedir.

Medkûrun ifadelerinde dikkat çeken bir diğer husus Kûfeli nahivcilerin, Basralı nahivcilerin kullandığı harf (الحَرْف) terimi yerine edat (الأداة) terimini kullanmalarının Aristo'nun terimlerini tam anlamıyla korumak amacını güttüğü yönündeki değerlendirmesidir.¹⁰² Böyle bir amacın varlığını tespit etmek mümkün değilse de Kûfeli nahivcilerin üçüncü kelime türünü edat olarak adlandırdıkları açıktır.¹⁰³

Sonuç

Araştırmamızın konusunu oluşturan üç yazı, mantık külliyyatından Arapçaya yapılan ilk çevirilerin hicrî ikinci asrın birinci yarısından önce gerçekleştiği konusunda hemfikirdir. İbnü'l-Mukaffa' veya oğlu Muhammed tarafından tercüme edilen bu eserlerin Süryânîce ve Farsçaya İslâm'dan önce çevrildiği de bilinen bir husustur. Dolayısıyla Medkûr'un ilk nahivcilerin hem coğrafi ve kültürel yakınlığı haiz Süryânî mektebinin düşünsel birikimden hem de Arapçaya yapılan ilk çevirilerden yararlanmalarının muhtemel olduğu yönündeki ifadesi dikkate değerdir. Bu hususta Sâlih'in nahvin kuruluş döneminde etkilenme olmadığı, etkinin tamamen sonradan gerçekleştiği yönündeki ifadesi izaha muhtaç gözükmemektedir. Nitekim tarihsel veriler nahiv ilminin metodolojisinin tesis edildiği kuruluş aşamasıyla ilgili olarak etkileşimin varlığına dair somut bir veri sunmasa da metinler karşılaştırıldığında özellikle kelime türleri konusundaki benzerlikler kendini göstermektedir. Bu bağlamda araştırmamızın önünde Aristo'nun isim, fiil ve sözü oluşturan diğer unsurlar için yaptığı açıklamalar, Halicarnassus'un Aristo'ya nispet ettiği üçlü tasnif, Süryânî gramercilerin çevirileri, Farsçaya yapılan çeviriler, İbnü'l-Mukaffa'nın Aristo'nun *Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler* adlı kitaplarına yaptığı Arapça telhis ve Sîbeveyhi'nin üçlü tasnifi yer almaktadır. Medkûr, Sîbeveyhi'nin tıpkı Aristo gibi kelimeyi üç türe ayırdığını ve bunlar için Aristo'nun tanımlarına benzer tanımlar yaptığını dile getirir. Sâlih ise Aristo'nun bir sözü oluşturan parçalar bağlamında sıraladığı unsurlardan üçlü bir tasnif çıkmayacağını söyler ve Aristo'nun kelime türlerine ilişkin kısa değerlendirmelerinin *el-Kitâb'a* kaynaklık edemeyeceğini vurgular. Râcihî ise Aristo'da doğrudan üçlü bir tasnif bulunmadığını kabul ettikten sonra Sîbeveyhi'nin tasnifinin Aristo mantığına dayanabileceğini belirtmekten çekinmez. Bu hususta Râcihî'nin nahivdeki kelime taksiminin doğrudan Aristo mantığına dayandırılmasa da nahivcilerin Aristo'dan yapılan birtakım nakilleri anlama biçimlerine dayandırılabilmesi yönündeki değerlendirmesi en makul yorum olarak ortaya çıkmaktadır.

Sâlih, Aristo'nun kelime üç türe ayrılır şeklinde bir ifadesi bulunmadığı vurgusunda haklı gözükmemektedir ancak bu, Aristo'nun kelime türleri konusundaki açıklamalarının Sîbeveyhi'ye bir şekilde tesir edip etmediği sorusunu cevaplamaya yetmemektedir. Nitekim Yunan retorikçi Halicarnassus'un Aristo'nun kelimeyi isim, fiil ve bu ikisi arasındaki bağ olmak üzere üçe ayırdığı yönündeki ifadeleri, Sîbeveyhi'nin üçlü tasnifiyle bir arada düşünüldüğünde Râcihî'nin taksimnin nahivcilerin Aristo'dan yapılan birtakım nakilleri anlama biçimlerine dayandırılabilmesi yönündeki değerlendirmesi kabul edilebilir nitelikte gözükmemektedir. Aristo'nun yaptığı sıralamada isim ve fiilden sonra gelen, Arapçaya yapılan ilk çevirilerde ribât ve fâsıla olarak aktarılan, bazı İngilizce çevirilerde ise tek bir kelime türü olarak kabul edilen syndesmos ve arthron türlerinin ve Aristo'nun bunlar için verdiği örneklerin *el-Kitâb*'in üçlü tasnifindeki harfle uyum arz etmesi, iki yaklaşım arasındaki benzerliği tespit etmeyi mümkün kılmaktadır. Bu hususta Sâlih'in, Aristo'nun sıraladığı unsurların dört kelime türü içerdiği yönündeki yorumuyla Halicarnassus'un Aristo'nun taksiminde temelde üç kelime türü bulunduğu şeklindeki değerlendirmesi arasında bir tenakuz söz konusudur. Burada önem kazanan bir başka husus, Sîbeveyhi'den önce yaşamış olan İbnü'l-Mukaffa'nın, yaptığı telhiste Aristo'nun ifadelerinde olmayan bir biçimde isim ve

⁹⁹ Sâlih, *Mantiku'l-'Arab fi 'Ulûmi'l-Lisân*, 63-64, 76.

¹⁰⁰ Râcihî, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs*, 98.

¹⁰¹ D. W. Lucas, "Commentary", 199, 201. Ayrıca Lucas ve Abdurrahmân Bedevî gibi yorumcular Aristo'da ismin sıfat, zamir ve zarf gibi kelime gruplarını da kapsadığını belirtmektedirler: ("noun here includes adjectives, pronouns and probably adverbs", "الاسم هنا يشمل أيضا الصفة والضمير"). Bu durum *el-Kitâb*'da sıfatların, zamirlerin ve bazı zarfların isim türünden sayılmaları anlayışıyla örtüşmektedir. Bk. D. W. Lucas, "Commentary", 199, 202; Aristoteles, *Fî's-Şi'r*, çev. Abdurrahmân Bedevî, 56.

¹⁰² Medkûr, "Mantiku Aristo ve'n-Nahvu'l-'Arabî", 340.

¹⁰³ Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe* (Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1958), 337.

fiilden sonra altı kelime daha eklemesidir ki bunların neden *el-Kitâb*'a yansımadağı sorusu cevapsız kalmaktadır. *el-Kitâb*'da veya bir başka kaynakta bu sorunun cevabına dair bir iz, tespit edebildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır. Üçlü tasnifin öğeleri için yapılan tanımlara bakıldığında Sîbeveyhi'nin, kelime türlerini Aristo'nun tanımlarına benzer tanımlar yaparak açıkladığı yönündeki iddia özellikle isim için izaha muhtaç gözükmektedir. Nitekim Râcihi'nin belirttiği üzere *el-Kitâb*'da Aristo'nun tanım yöntemine dair herhangi bir iz yoktur. Bununla birlikte Sîbeveyhi'nin isim için kullandığı at ve adam örnekleri Aristo'nun da sıklıkla kullandığı örnekler olarak özne durumundaki isimleri göstermesi bakımından önemlidir. Fiil söz konusu olduğunda Sîbeveyhi'nin hades ve zaman kavramlarına yaptığı vurgu ile Aristo'nun "bir manaya ve bu mananın yanında zamana delalet eden kelime" şeklindeki tanımı arasında bir örtüşme görülmektedir. Yine Sîbeveyhi'nin fiil için kullandığı "kendisiyle bildirimde bulunulan (el-muhaddes bih)" ifadesi Aristo'nun "Fiil kendisiyle başka bir şey hakkında bildirimde bulunulan şeyi gösterir." ifadesiyle benzerlik göstermektedir. Aristo'nun gramere ilişkin öz niteliğindeki açıklamalarının *el-Kitâb* gibi hacimli bir esere kaynaklık etmesinin mümkün olamayacağı hususu kayda değerdir. Ancak gerek muhteva gerek yöntem bakımından bu denli kapsamlı ve derinlikli bir eserin hazırlayıcı öncüller olmaksızın bir anda ortaya çıkışı da izahı güç bir husus olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin hocalarının bugüne ulaşmayan çalışmaları, Aristo'nun Yunanca ve Latince şerhleri, Süryânî âlimlerin çalışmaları, Farsçaya yapılan çeviriler ve nihayet Arapçaya aktarılan bu ilmî birikimin etkisi; bu yetkinlikteki bir eser incelenirken mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- Abdulmun'im el-Hufnî. Mevsûatu'l-Felsefe ve'l-Felâsife. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1999.
- Ahmed Muhtar Ömer. el-Bahsu'l-Lugavî 'inde'l'Arab. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Ahmet et-Tantâvî. Neş'etu'n-Nahv ve Târîhu Eşherî'n-Nuhât. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Aristo. Fennu'ş-Şî'r. çev. İbrahim Hamâde. Kahire: Mektebetu'l-Anglo el-Misriyye, 1983.
- Aristoteles. Fî'ş-Şî'r. çev. Abdurrahmân Bedevî. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1953.
- Aristoteles. Fî'ş-Şî'r. çev. Mettâ b. Yûnus, thk. Abdurrahmân Bedevî. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1953.
- Aristoteles. Kitâbu'ş-Şî'r. çev. Şûkrî Muhammed Ayyâd. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l'Amme, 1993.
- Aristoteles. Organon II Önerme. çev. Hamdi Ragıp Atademir. MEB Yayınları, 1996.
- Aristoteles. Poetika. çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Aristoteles. Poetika. çev. İsmail Tunalı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Aristoteles. Poetika. çev. Samih Rifat. İstanbul: Can Yayınları, 2007.
- Aristotle. Poetics. ed. D. W. Lucas. Oxford University Press, 1968.
- Aristotle. Poetics. trans. Ingram Bywater. Oxford University Press, 1920.
- Aristotle. The Works of Aristotle. translated into English, edited by J. A. Smith and W. D. Ross. Volum I On Interpretation. Oxford University Press, 1928.
- Aristotle. The Works of Aristotle. translated into English, edited by J. A. Smith and W. D. Ross. Volum I Posterior Analytics. Oxford University Press, 1928.
- Aydın, Cengiz. "Batlamyus ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ayık, Hasan. Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi. Köprü Kitap, 2020.
- Baalbaki, Ramzi. "Sîbeveyh'in Kitâb'ının Eski Bir Kaynağı Var mıdır? ". çev. Süleyman Tülücü. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10 (1991), 292-297.
- Başkan, Özcan. Lengüistik Metodu. İstanbul: Multilingual, 2003.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed. Kitabu'l-Halel fî İslâhi'l-Halel min Kitabî'l-Cumel. thk. Saîd Abdulkerim Seûdî.
- Bedevî, Abdurrahmân. "Giriş ", Huneyn b. İshak'ın Âdâbu'l-Felâsife'si içinde. Kuveyt: Ma'hedu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1985.
- Bedevî, Abdurrahmân. et-Turâsu'l-Yûnânî fî'l-Hadârâtî'l-İslâmiyye. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, 1946.
- Bilen, Osman. "Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş ". D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XIII-XIV (2001), 89-100.
- Çetin, Nihad Mazlum, "Sîbeveyhi ", İslâm Ansiklopedisi. 10/578-585. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Çıkar, Mehmet Şirin. Nahivcilerle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar. İstanbul: İsam, 2009.
- De Boer, T. J. The History of Philosophy in Islam. translated by Edward R. Jones. London: 1903.
- Demirayak, Kenan-Bakırcı, Selami. Arap Dili Grameri Tarihi. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2020.
- Dinneen, Francis P. General Linguistics. Georgetown University Press, 1995.
- Dionysios Thrax. Grammar. translated from the Greek by Thomas Davidson. St. Louis: 1874.
- Dionysius of Halicarnassus. On Literary Composition. çev. W. Ryhs Roberts. London: 1910.
- Durusoy, Ali. "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi ". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (2004/2), 25-39.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî. el-İmtâ' ve'l-Muânese. thk. Heysem Halife. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2011.
- Ebû'l-Kâsım Saîd b. Ahmed el-Endelûsî. Tabakâtu'l-Ümem. nşr. Luvîş Şeyho. Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâtûlîkiyye, 1912.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât. Esrâru'l-Arabiyye. thk. Muhammed Behcet el-Beytar. Dimaşk: el-Mecmeu'l-İlmî.
- Fischer, J. B. "The Origin of Tripartite Division of Speech in Semitic Grammar ". The Jewish Quarterly Review 54 (1963), 132-160.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. Arabic Literature. Oxford University Press, 1963.
- Göğün, Hilal. "Kraus, Paul Eliezer ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Gündüzöz, Soner. "El-Kitâb'ın Kuramsal Temelleri: Sîbeveyhi'nin Kitabındaki Kodifikasyonun Çözümü ". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17 (2004), 235-263.
- İbn Cinnî. el-Hasâis. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: el-Hey'etu'l-'Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2006.

- İbn Ebî Usaybia. 'Uyûnu'l-Enbâ'. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: 1965.
- İbn Fâris. es-Sâhibî. thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'. Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1993.
- İbn Hişâm. Katru'n-Nedâ. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- İbn Hişâm. Şerhu Şuzûri'z-Zeheb. Kahire: Dâru't-Talâi', 2004.
- İbn Madâ. er-Red 'ale'n-Nuhât. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1947.
- İbn Yaîş. Şerhu'l-Mufassal. thk. Ahmed es-Seyyid-İsmail Abdulcevâd. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye.
- İbnü'l-Kıftî. İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: 1982.
- İbnü'l-Mukaffa'. el-Mantık. thk. Muhammed Takî Dânişpejûh. Tahran: 1357.
- İbnü's-Serrâc. el-Usûl fi'n-Nahv. thk. Abdulhuseyn el-Fetlî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1988.
- İbrahim Hamâde. "Giriş ". Aristo'nun Fennu's-Şi'r'i içinde. Kahire: Mektebetu'l-Anglo el-Misriyye.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec. el-Egânî. thk. Semîr Câbir. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Jallot, Jean. "Dionysius Thrax and Hellenistic Language Scholarship ". Encyclopedia of Language and Linguistics. 3/598-600. Elsevier: 2006.
- Katipoğlu, Hasan- Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshak ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/377-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1998,
- Kaya, Mahmut. "Revâkiyyûn ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kıran, Zeynel. Dilbilim Akımları. Ankara: Onur Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi.
- Lichtenstadter, Ilse. "Nahv ". Encyclopaedia of Islam. 3/836-837. Leiden: 1936.
- Lucas, D. W. "Commentary ". Poetics içinde. ed. D. W. Lucas. Oxford University Press, 1968.
- Lyons, John. Kuramsal Dilbilime Giriş. çev. Ahmet Kocaman. Ankara: TDK Yayınları, 1983.
- Mâcide Muhammed Enver. Fennu'n-Nahv beyne'l-Yûnânîyye ve's-Süryânîyye Terceme ve Dirâse li Kitâbey Dionysius Thrax ve Yûsuf el-Ehvâzî. Kahire: 2001.
- Mantıku Aristo. thk. Abdurrahmân Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1980.
- Medkûr, İbrahim. "Mantıku Aristo ve'n-Nahvu'l-'Arabî ". Mecelletu Mecmei'l-Lugati'l-'Arabiyye 7 (1953), 338-346.
- Mehdî el-Mahzûmî. Medresetu'l-Kûfe. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî. 1958.
- Mehdî el-Mahzûmî. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. Bağdat: Matbaatu'z-Zehrâ, 1960.
- Merx, Adalbertus. Historia artis grammaticae apud Syros. Leipzig: 1889.
- Muhammed Âbid el-Câbirî. Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf, en-Nahv ve'd-Delâle. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000.
- Râcihî, Abduh. en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-Dersu'l-Hadîs. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmîyye, 2008.
- Ruska, Julius. "Hunayn b. İshâk ". İslâm Ansiklopedisi. 5/590. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Sâlih, Abdurrahmân el-Hâc. "en-Nahvu'l-'Arabî ve Mantıku Aristo ". Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb bi'l-Cezâir 1 (1965), 67-86.
- Sâlih, Abdurrahmân el-Hâc. Mantıku'l-'Arab fi 'Ulûmi'l-Lisân. Cezayir: el-Muessesetu'l-Vataniyye li'l-Funûni'l-Matba'iyye, 2012.
- Sarton, George. Introduction to the History of Science. Baltimore: 1927.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman. el-Kitâb. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd. Şerhu Kitâbi Sîbeveyh. thk. Ramazan Abduttevvâb vd. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2008.
- Sîrâfî, Ebû Saîd. Ahbâru'n-Nahviyyine'l-Basriyyîn. Kahire: Matbaatu Mustafa Bâbî el-Halebî, 1955.
- Şevkî Dayf. el-Medârisu'n-Nahviyye. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1968.
- Şükrî Muhammed Ayyâd. "Giriş ". Kitâbu Aristoteles fi's-Şi'r'i içinde. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l'Amme li'l-Kitâb, 1993.
- The Complete of Aristotle. edited by Jonathan Barnes. Princeton University Press, 1984.